

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

РАТУШОВА Христина Володимирівна

Особистісна відповідальність майбутніх соціальних працівників та особливості її становлення/Personal responsibility of future social workers and peculiarities of its formation

спеціальність 231 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконала студентка
групи СРзм-21
Ратушова Х.В.

Науковий керівник:
д.пс.н., професор А.В. Фурман

Магістерську роботу допущено
до захисту:

« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

РЕЗЮМЕ

Робота містить 109 сторінок, 101 – основного тексту, 9 таблиць, 2 рисунки, список використаних джерел із 97 найменувань.

Мета даного дослідження: обґрунтування змісту та особливостей становлення особистісної відповідальності соціальних працівників. особистість соціального працівника як взаємодоповнення його емоційної, когнітивної, протребо-мотиваційної, конативної і вольової сфер. **Предмет дослідження** – покомпонентна структура особистісної відповідальності майбутніх соціальних працівників.

Методи дослідження: теоретичні – ідеалізація, аналіз, моделювання, концептуалізація, класифікація, узагальнення, систематизація, мисленнєвий експеримент, аргументація; емпіричні – спостереження, бесіда, опитування, тестування, анкетування, а також використовувалися методи математичної обробки даних.

Теоретичне значення роботи: висвітлені принципи, закономірності та умови формування в майбутніх соціальних працівників особистісної відповідальності у взаємодоповненні чотирьох компонентів – когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового та морально-духовного.

Практичне значення дослідження. Результати магістерської роботи можуть бути використані у діяльності філософів, психологів, соціологів, працівників соціальної сфери, а також політиків та управлінців.

Ключові слова: *особистісна відповідальність, структура особистісної відповідальності, когнітивний компонент, поведінково-вольовий, морально-духовний; соціальний працівник, типологія і рівні особистісної відповідальності.*

RESUME

The **work** contains 109 pages, 101 main text, 9 tables, 2 figures, list of used sources from 97 titles.

The purpose of this study: substantiation of the content and features of the formation of personal responsibility of social workers. the identity of a social worker as a complement to his emotional, cognitive, re-motivational, connative and volitional spheres. **Subject of research** – component structure of personal responsibility of future social workers.

Methods of research: theoretical – idealization, analysis, modeling, conceptualization, classification, generalization, systematization, thought experiment, argumentation; empirical – observations, interviews, surveys, testing, questionnaires, as well as methods of mathematical data processing.

The theoretical significance of the work: the principles, regularities and conditions of formation of the future social workers of personal responsibility in the complement of the four components – cognitive, emotional and motivational, behavioral-volitional and moral-spiritual.

The practical value of the study. The results of the master's work can be used in the activities of philosophers, psychologists, sociologists, social workers, as well as politicians and managers.

Key words: *personal responsibility, structure of personal responsibility, cognitive component, behavioral-volitional, moral-spiritual; social worker, typology and levels of personal responsibility.*

АНОТАЦІЯ

Ратушова Христина Володимирівна. Особистісна відповідальність майбутніх соціальних працівників та особливості її становлення. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 «Соціальна робота». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі обґрунтовано проблематику відповідальності як предмета наукового дискурсу, висвітлено природу психосоціальної відповідальності як культурного феномена, проаналізовано соціально-психологічну структуру, зміст та особливості розвитку особистісної відповідальності соціальних працівників, експериментально досліджено особистісну відповідальність майбутніх працівників соцслужб.

SUMMARY

Ratushova Chrystyna Volodymyrivna. Personal responsibility of future social workers and peculiarities of its formation. – The manuscript.

Research on obtaining an educational qualification level of a master's degree on the specialty 231 «Social work». – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2018.

In the master's work the problems of responsibility as the subject of scientific discourse are grounded, the nature of psychosocial responsibility as a cultural phenomenon is highlighted, the socio-psychological structure, the content and peculiarities of the development of personal responsibility of social workers are analyzed, and the personal responsibility of future employees of social services is investigated experimentally.

П Л А Н

Вступ

Розділ 1. Відповідальність як предмет наукового дискурсу

1.1. Проблема відповідальності у соціогуманітарному пізнанні

1.2. Свобода прийняття рішень та людська відповідальність

1.3. Психосоціальна відповідальність як культурний феномен

Висновки до розділу 1

Розділ 2. Психологічна структура, зміст та особливості розвитку особистісної відповідальності

2.1. Типологічна і структурна організації особистісної відповідальності соціального працівника

2.2. Особистісна відповідальність як основа соціального розвитку працівників соцслужби

Висновки до розділу 2

Розділ 3. Експериментальне дослідження особистісної відповідальності майбутніх соціальних працівників

3.1. Діагностична картина тесту «Наскільки відповідальна Ви особистість?» та аналіз отриманих результатів

3.2. Емпіричне вивчення рівнів особистісної відповідальності

Висновки до розділу 3

Висновки

Список використаної літератури

ЗМІСТ

Вступ.....	13
Розділ 1. Відповідальність як предмет наукового дискурсу.....	16
1.1. Проблема відповідальності у соціогуманітарному пізнанні.....	16
1.2. Свобода прийняття рішень та людська відповідальність.....	28
1.3. Психосоціальна відповідальність як культурний феномен.....	46
Висновки до розділу 1.....	62
Розділ 2. Психологічна структура, зміст та особливості розвитку особистісної відповідальності.....	64
2.1. Типологічна і структурна організації особистісної відповідальності соціального працівника.....	64
2.2. Особистісна відповідальність як основа соціального розвитку працівників соцслужби.....	74
Висновки до розділу 2.....	80
Розділ 3. Експериментальне дослідження особистісної відповідальності майбутніх соціальних працівників.....	82
3.1. Діагностична картина тесту «Наскільки відповідальна Ви особистість?» та аналіз отриманих результатів.....	82
3.2. Емпіричне вивчення рівнів особистісної відповідальності.....	92
Висновки до розділу 3.....	97
Висновки.....	98
Список використаної літератури.....	102

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Відомий психолог гуманістичної думки В. Франкл стверджував, що духовність, свобода і відповідальність – три основи, три екзистенціали людського існування. При цьому не можна назвати людину вільною, не визнаючи її в той же час і відповідальною. Людська відповідальність – це відповідальність, що джерелить з неповторності і своєрідності існування кожного індивіда. На відповідальний вчинок, на думку М. Бахтіна, здатна лише людина, яка усвідомила цю свою своєрідність і неповторність. І навіть саме у відповідальності перед життям укладена сутність людського існування. Очевидно, з відповідальністю пов'язана не тільки сутність буття зрілої особистості, але також успішність і способи її самоактуалізації.

Окрім того, сучасний стан розвитку українського суспільства вимагає підвищеної відповідальності як на колективному рівні, так і на індивідуальному. Це означає, що керівники і виконавці усіх рівнів суспільного виробництва мають нести персональну відповідальність за прийняті рішення, якість виконуваної роботи, повсякденні вчинки. Особлива важливість проблематики відповідальності стосується соціальної сфери, причому як професійно організованої, так і сімейної, родинної: виховати відповідальну особистість можуть лише громадянськи відповідальні батьки і педагоги.

Проблема формування особистості працівників соціальної служби перебуває у площині соціальних стосунків, тобто у системі «людина-людина», то основною рисою їх професійності стає особистісна відповідальність. Як відомо, остання виявляється через адекватне, старанне ставлення до клієнта, до справи, до себе та передбачає готовність до певного психологічного ризику і безперервного саморозвитку. Відповідальність

завжди пов'язана з виконанням обов'язку, звітуванням за свої дії і вчинки (К. Муздибаєв).

Воднораз феномен особистісної відповідальності М. Савчин обґрунтовує як смислове утворення, як загальний принцип співвіднесення мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводиться до правил або кодексу поведінки. Відтак особистісна відповідальність поставатиме в одних випадках як прийняття обов'язку, а в інших – як добір засобів досягнення цілей, їх переосмислення, виконання зобов'язань, як добровільний акт свободи під час морального вибору.

Зрозуміло, що особистісна відповідальність – це професійно вагома характеристика будь-якої профдіяльності, а особливо працівника соціальної сфери, що передбачає дбайливе й сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, щонайперше перед суспільством та людьми.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять концепції психологічної відповідальності К. Муздибаєва, відповідальної поведінки М.В. Савчина, особистісної відповідальності О.Є. Фурман (Гуменюк), а також на відомі принципи відповідальності Г. Йонаса, теорії морального розвитку особистості та формування відповідальності (Ж. Піаже, Л. Колберг, М. Бахтін); теорії атрибуції відповідальності (Ф. Хайдер, Г.Келлі тощо); вивчення відповідальності в рамках педагогічних теорій (А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинський, В.А. Горбачова, К.А. Клімова, М.В. Матюхіна тощо); нормативний підхід до вивчення відповідальності (Е.В. Шорохова, М.І. Бобнева) та ін.

Об'єкт дослідження – особистість соціального працівника як взаємодоповнення його емоційної, когнітивної, протребо-мотиваційної, конативної і вольової сфер. **Предмет дослідження** – покомпонентна структура особистісної відповідальності майбутніх соціальних працівників.

Мета дослідження: обґрунтування змісту та особливостей становлення особистісної відповідальності соціальних працівників.

Завдання дослідження:

- 1) обґрунтувати проблематику відповідальності у соціогуманітарній науці;
- 2) проаналізувати особливості функціонування структурних компонентів особистісної відповідальності майбутніх соціальних працівників;
- 3) емпірично дослідити рівні відповідальності майбутніх соціальних працівників (дисциплінарний, за себе, за інших) та компонентів їхньої особистісної відповідальності (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний).

Методи дослідження: теоретичні – ідеалізація, аналіз, моделювання, концептуалізація, класифікація, узагальнення, систематизація, мисленнєвий експеримент, аргументація; емпіричні – спостереження, бесіда, опитування, тестування, анкетування, а також використовувалися методи математичної обробки даних.

Теоретичне значення роботи: висвітлені принципи, закономірності та умови формування в майбутніх соціальних працівників особистісної відповідальності у взаємодоповненні чотирьох компонентів – когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового та морально-духовного.

Практичне значення дослідження. Результати магістерської роботи можуть бути використані у діяльності філософів, психологів, соціологів, працівників соціальної сфери, а також політиків та управлінців.

Структура роботи складається із трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

1.1. Проблема відповідальності у соціогуманітарному пізнанні

Осмислення проблеми відповідальності здійснювалося ще античними філософами (Платон, Аристотель). Вони тлумачили відповідальність як форму взаємозв'язку особи та суспільства. При цьому ними досліджувалися історичні аспекти її виникнення, а також співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в даному феномені [10, с. 49].

Зазначимо, що ретроспективний вектор думки стародавніх римлян, котрий успадкований свого часу католицизмом і протестанством, був зорієнтований на Бога як на адресата відповідальності, якому протидіє людина [4]. Сьогодні у теологічному підході життя розглядається як благість і тому проблема відповідальності прирівнюється до виконання своєї життєвої місії та морального ставлення не до того, за кого несемо відповідальність, а перед ким вона утверджується чи виявляється. Останній підхід близький до поглядів Лютера, котрий вважав, що саме батьки відповідають перед Богом за долю дітей.

Водночас М. Брокман, вказуючи на диференційовані засади відповідальності, розрізняє релігійну, гносеологічну та етичну її різновиди [див. цит. за 2]. Відомо, що кожна певною мірою відмежована від іншої, але водночас знаходиться у єдності зі всіма. Коли людина відчуває страх чи смерть, то актуалізується релігійна диференціація, де відбувається поєднання людини і Бога. Водночас засадами етичної диференціації є її взаємозв'язок із суспільством. Однак регуляція відношень між ними, як відомо, організовується через закони, принципи, норми тощо. Так формуються стосунки, де

одна людина стає відповідальною за іншу, а відтак виникають певні елементи взаємовідносин диференційованого буття: “я відповідаю за когось, перед третім” (М. Брокман).

Отож етична диференціація – це самовідповідальність, а релігійна взаємопов’язана із Біблійними заповідями, совістю людини. Зрозуміло, що коли остання відмежовується від відповідального збереження світу та гармонійного життя у ньому, відділившись од Бога, джерела життя, то зникають орієнтири релігійної відповідальності. Актуалізація в собі останньої – це вивільнення від страху через любов, а відтак збереження Божих заповідей. Якщо людина “знімає із себе відповідальність, то проблема не зникає” [4], а залишається у світі та її хтось відповідальний “бере на свої плечі” і “несе” як власний хрест. Натомість гносеологічна диференціація виникає у процесі пізнавального ставлення особи до світу, взаємодії у системі “людина – людина”.

У зв’язку із з’явою у людей відповідальності у суспільстві формується юридичний світогляд. Саме у цей час виникає класична концепція відповідальності. Суб’єкт дії чи вчинку несе дхарму (синонім слова “відповідальність”, за С. Браун [11, с. 153]) перед суспільством за її наслідки, а тому має передбачати наслідки своїх учинків.

Відомо, що некласична концепція відповідальності розглядає людину в такому часопросторі, який наповнений випадковостями, невизначеністю, ризиком тощо. У зв’язку з цим створюється надпроблемна ситуація, у якій відмова від відповідальності неминуче спричиняє дисгармонію, конфлікт та ін. Однак у такій взаємодії вже важко виокремити відповідальність окремої людини. Некласична концепція дхарми приймає за основу таке формулювання: “Зумійте виокремити відповідальність кожного й урахуйте її”. За результатами такого врахування стане ясно, якою мірою треба винагороджувати або ж покарати людину [4–16].

Зазначимо, що “категорія “відповідальність” у загальнонауковому розумінні ґрунтується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки усупільненого індивіда, про його зв’язок зі свободою й необхідністю як передумову реалізації особистістю функцій суб’єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності” [6, с. 47].

Водночас “розуміння відповідальності лише як узятих особистістю на себе зобов’язань чи дисциплінованості не розкриває всієї її глибинної психологічної суті” [8, с. 7]. Вагомим поступом під час розробки “...проблеми відповідальності було вчення І. Канта про внутрішнє ставлення до обов’язку, згідно з яким індивід підкоряє свою волю зовнішній необхідності, приймаючи останню як внутрішній моральний закон. За вченим, моральні правила – універсальні. Ця думка знайшла підтвердження у знаменитому категоричному імперативі: “вчиняй так, щоб це стало всезагальним законом”. Однак дане положення підлягало критиці на тій основі, що ця вимога є нереальною, оскільки людина живе в суспільстві, а її поведінка визначається взаємодією суб’єктивного та об’єктивного, одиничного й загального. Тому виникає проблема внутрішньої узгодженості моральної поведінки” [9, с. 47].

А. Шопенгауер у своїх працях вирішував питання про те, як пов’язані між собою свобода, відповідальність, бажання та різні рівні мотивації (“треба-можу-бажаю”, “бажаю-можу-буду”) [цит. за 16, с. 16]. Дослідник переконаний, що людина усвідомлює свою свободу через відповідальність. Крім того, він вважав, що наявне в нашій свідомості почуття відповідальності за те, що ми робимо, ґрунтується на упевненості у тому, що ми самі – ініціатори наших дій. Людина відчуває себе відповідальною також за свій характер. Адже свобода міститься не в окремих вчинках, а саме в її характері

[16, с. 15]. Свого часу ця теза була однією з основних аксіом етики відповідальності Аристотеля.

В екзистенційній психології досліджувався взаємозв'язок свободи і відповідальності. Остання органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибором цілей та способів, із методами і стильовими інваріантами її досягнення. Так, К'єркегор говорив, що лише право вибору уможливорює індивіду жити справді прекрасно, дає змогу врятувати себе і свою душу, віднайти мир і легкість [9, с. 47; 13; 29; 32].

Представник католицького екзистенціалізму Г. Марсель пише, що людина відповідальна за своє життя. Водночас він пов'язував свободу з Божою благодаттю. Коли люди розуміють свободу як прагнення перетворювати світ відповідно до своїх сподівань, то це, принаймні, – божевілля, народжене сатаністською гординою. Бути вільним означає розпоряджатися собою або віддати себе в рабство пристрастей, або ж належати Богу [7, с. 166].

Зауважимо, що Е. Фромм, В. Франкл розглядають усвідомлення сенсу, відповідальності за свої бажання і дії як умову досягнення свободи [85; 87; 88]. Перпший стверджував, що під час пошуку і реалізації ціннісної настанови людина відповідальна перед самою собою (а релігійні люди – і перед Богом), тому що усвідомлює, що життя рано чи пізно завершиться, а можливості, які воно надає, короткотривалі. Свободу не слід “змішувати” зі свавіллям. Свобода може переродитися у просте свавілля, якщо вона не проживається суб'єктом відповідально [376, с. 132].

Однак Б. Скіннер, засновник бігевіоризму, заперечує як особистість, свідомість, так і відповідальність, оскільки вважає, що поведінка людини закономірна. Тому всі ці теоретичні конструкти знаходяться в абсолютній залежності від минулого досвіду, а свободи як такої не існує [див. 87, с. 97, 126]. Такій позиції опонує Р. Мей та називає її догматичною, коріння якої наявні у людських тривогах, страхах тощо [37]. Водночас людське

усвідомлення, рефлексія життя, спроможність створювати паузу, збільшує багатовимірність буття та служить джерелом самоствердження, відповідальності і дає свободу, котра “пропорційна цій відповідальності” [43]. Натомість Е. Фромм зазначав, що “слово “відповідальність” втратило свій початковий зміст і використовується як синонім обов’язку. Обов’язок – поняття із царини несвободи, тоді як відповідальність – поняття із сфери свободи. Бути “відповідальним” – значить бути вільним і готовим відповісти за свої дії та вчинки” [49, с. 47].

Отже, свобода і відповідальність спричиняють одна одну внутрішніми і зовнішніми бажаннями. Тому перша для другої – це мотиваційний чинник і спосіб її реалізації. Водночас відповідальність для свободи – вагома основа для гармонійної життєдіяльності кожної особистості.

Г. Олпорт розглядає особистість як певну систему (ядром якої є людське “Я”), що прагне до самоактуалізації, розвитку своїх здібностей упродовж життя. Особистісне зростання людини розглядається ним як активний цикл становлення, у котрому вона бере на себе відповідальність за проектування процесу власного повсякдення. Оскільки людина володіє свідомістю, – пише вчений, – то вона спроможна рефлексувати, а отже й вибирати шлях вчинання. Відтак мислення і рефлексія у теорії Г. Олпорта позначені як умова досягнення свободи та відповідальності.

Знання, свободу і відповідальність Т. Тулку у цікавій праці “Пізнання свободи: час змінюватися” визначає як провідні людські цінності, вагомими чинниками її особистісного зростання та успішності у повсякденні. Відомо, що можливості людини не обмежені, тому кожна, завдяки безмежній свободі думок та дій, може досягнути щастя й успіху. Аналізуючи принципи східної філософії, Т. Тулку наголошує, що умовами досягнення свободи є бажання і спроможність людини здолати встановлені штампи, прагнення змінюватися, орієнтація на пізнання знань тощо. Згідно з його поглядом, знання, свобода і відповідальність взаємоканонізуються: “...знання надає значущість свободі, а

наша відповідальність зростає за умови відкриття нового знання. Свобода дає змогу підключати всі наші ресурси для пізнання, дає простір і можливість для дій” [54, с. 67–70].

З погляду цільової природи поведінки людини, Дж. Рейчлек у книзі “Дослідження свободи бажання і відповідальності” вивчає зазначений взаємозв’язок. При цьому бажання розглядається як цільовий конструкт, цільова поведінка. Дослідник стверджує, що бути вільним – це означає жити без примусу, прийнятно ставитися до альтернатив, відкрито зустрічатися з проблемами тощо. Адже людина вільна тією мірою, якою здатна упорядкувати причини й детермінанти власної програми дій. Відтак “свобода бажання і психічний детермінізм – це дві сторони однієї медалі”.

Отож упевнені люди, які спроможні до самодетермінації, а також є відповідальними, чітко обґрунтовують свої проблеми, свідомо роблять правильні кроки у напрямку їх розв’язання, можуть керувати своїми емоціями й реалізують істинну свободу та здатні зрозуміти довілля. Їхня відповідальність – це визнання власної ролі в установленні засновків поведінки [60, с. 13], а свобода уможлиблюється через взаємозв’язок процесів свідомості і діяльності у такій наступності: бажання – цілі – відповідальність. Інакше кажучи, якщо людина здатна усвідомити причини своїх дій і у підсумку цього бере на себе відповідальність, то спроможна адекватно переконструювати і змінити цільові програми теперішнього і майбутнього не тільки у своїх бажаннях, а й у діях [63]. З позицій аксіологічного підходу вільна особистість не тільки оволодіває суспільними нормами і цінностями, але є водночас відповідальним автором власного морального світу, своїх вершинних досягнень у психокультурному розвитку.

Згідно з концепцією локусу контролю Дж. Роттера, люди є активними учасниками повсякденних подій, які впливають на перебіг їхнього життя. Локус контролю – це схильність особи приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус

контролю), або особистісним здібностям і зусиллям (інтернальний) [72, с. 28–30]. Інтернали – впевнені у собі, наполегливі у досягненні цілі, схильні до саморефлексії, вірять у те, що вдачі і невдачі визначаються їх особистими діями і здібностями (внутрішніми факторами); екстернали, навпаки виявляють невпевненість у своїх здібностях, конформність, вважають, що їхній успіх і невдачі регулюються зовнішніми факторами, більше підлягають соціальному контролю, ніж інтернали, які переважно незалежні від думок інших [16, с. 10]. Той чи той локус контролю характеризується стійкими особливостями особистості, що формується у процесі її соціалізації під дією як зовнішніх обставин життя, так і внутрішніх умов самореалізування.

У психологічній концепції свободи людини С.Л. Рубінштейн досліджував цей феномен у єдності найсуттєвіших його формовиявів: а) свободи як самовизначення людини у життєвій ситуації; б) внутрішньої свободи, яку вона обстоює в умовах суспільного життя; в) діалектики свободи і відповідальності. Загалом у нього свобода – це внутрішня характеристика суб'єкта, що виявляє свою суть у його взаємодії зі світом у ситуаціях пізнання, відстоювання себе за умов зовнішнього тиску. Тому суб'єкт життєдіяльності не замикається у своєму Я, а пізнає світ, і далі, пізнаючи й рефлексуючи, виходить за межі ситуацій, активно та творчо взаємодіє зі світом, себто змінює навколишню дійсність і самого себе [63]. Звідси узагальнення: свобода людини – це її здатність “...самій визначати лінію своєї поведінки, відкинувши всі рішення, несумісні з нею”, де самовизначення припускає відповідальність за себе та інших осіб, з якими вона взаємодіє [72]. Отож людина у цій теорії – не пасивна ланка у системі впливу на неї зовнішніх факторів, а суб'єкт активності – особистість, котра чинить діяння і на зовнішній світ, і на себе. Вона розуміється як активна, творча, самостійна, свідома, відповідальна, а тому мислить, розвивається, вдосконалюється.

Розвиток суб'єкта життєдіяльності П. Жане розуміє як поступальне утворення складних особистісних структур – персонажа, “Я” суб'єктивності, індивідуальності, які формуються у відповідь на потребу вдосконалювати соціальні відношення цього суб'єкта із суспільством, з іншими особами. На противагу терміна “роль” використовується термін “персонаж”. Персонаж як даність виникає тільки тоді, коли зовнішні вимоги повсякдення стають внутрішніми вимогами його самого як суб'єкта ініціативної поведінки, яка здійснюється без зовнішнього виклику [50; 52; 63]. Вища ступінь розвитку особистості – це індивідуальність, котра характеризується зрілим відчуттям персональної відповідальності, оригінальності та наявністю прогресивних внутрішніх тенденцій, що розуміються як прагнення особи співпрацювати із суспільними структурами.

Очевидно, що особистісна відповідальність має свою мету, засіб та значення. Так, за В. Віндельбандом, існує правова відповідальність, яку утворює синтез двох елементарних форм відповідальності – виконання людиною правового мінімуму чи норми, дотримання якої держава вимагає від своїх громадян, та слідування загальноприйнятим моральним канонам, що є передумовою формування моральної особистості. Науковець уводить поняття “право відповідальності”, зміст якого сутнісно полягає в тому, щоб актуалізувати особистий ресурс відповідальності в напрямку дотримання моральних норм [3]. Причому кожна норма має певну суспільну цінність, тому відповідальність характеризується багатоступеневістю, котра, на жаль, ще потребує детального аналізу та ґрунтовного психологічного вивчення.

В. Віндельбанд виділяє самовідповідальність совісті як окрему форму відповідальності, що дозволяє людині пізнавати себе на рівні особистості. Вона є відображенням її власної моральної та релігійної свідомості, “найпіднесенішою формою покладання відповідальності”, внутрішньо розгортається у двох напрямках – як покарання чи винагороди, що, незважаючи на протилежний психологічний ефект, мають спрямованість у

майбутнє. Так особиста моральна винагорода діє як стимул і чинник подальшого самовдосконалення, а моральне покарання вимагає перетворення психодуховного змістовлення внутрішнього світу людини. Важливим є те, що в обох випадках ці процеси – позитивна і негативна форми покладання відповідальності – стимулюють розвиток позитивних особистісних якостей, які сприяють моральній зрілості та різнобічній соціальній розвиненості кожної особи, задіяної у динамічний формат життєповсякдення.

Значного поширення проблема обґрунтування відповідальності як найголовнішої цінності технократичної цивілізації набула у працях німецько-американського філософа Г. Йонаса та його наукової школи [32]. Тут відповідальність – категорія, що як світоглядна універсалія спрямована в майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю XXI століття, в контексті найбільших досягнень науки й техніки у системному форматі “людина – техніка – технологічна цивілізація”. До того ж сама відповідальність, пронизуючи всі сфери життя – від особистої до політичної, це завжди надскладне психосоціальне явище. Тому у її визначенні потрібно враховувати дію принаймні двох чинників, які доповнюють один одного і є інтегруючими складовими етики: а) об’єктивний, що центрується на розумі, і б) суб’єктивний, пов’язаний із людськими почуттями [5, с.133]. Г. Йонас виокремлює різні типи відповідальності, які найбільшою мірою поширені в суспільстві, а саме природну і штучну (договірну), горизонтальну та вертикальну, легальну та моральну, відповідальність “за когось чи щось” та “перед кимось чи чимось” [321].

Передусім відповідальність поділяється на природну та штучну залежно від фактора, який викликає її спричинення: перша виникає природним шляхом, є безперечна, постійна та незалежна від попередньої згоди (наприклад, батьківська відповідальність); друга визначається змістом, попередньою домовленістю, часом, завданням, дорученням, компетенцією (скажімо, професійні обов’язки держслужбовця), тому вона містить у собі

елемент чи люфт вибору, від якого можна відмовитися чи відтермінувати виконання справи. Яскравий приклад “вертикальної” відповідальності – піклування батьків за дітей, яка за своїм суб’єктивним впливом є всеосяжною, тобто поширюється на все, що потребує підтримки, догляду, виховання.

Легальна, тобто зовнішня, – це відповідальність, яка встановлена на рівні закону, а моральна, навпаки, є суто внутрішньою, тому що пов’язана із почуттями (відчуття провини, покаяння, готовність до спокутування гріха тощо), які супроводжують суб’єкта учинку. В обох випадках відповідальність пов’язується зі скоєним учинком і зумовлює відповідальну дію, спричинену або зовні, або зсередини індивідуального Я. Водночас зрозуміло, що стосунки між людьми повинні мати моральне підґрунтя, тобто базуватися на моральній, а не на легальній відповідальності. Тут простежується паралель із Е. Фроммом, коли той говорив про відповідальність та обов’язок. Те, що Г. Йонас називає моральною та легальною різновидами відповідальності, за Е. Фроммом, є авторитарною та гуманістичною совістю.

Загалом термін “відповідальність” (Verantwortung) має в німецькій мові два взаємопов’язаних значення (те ж саме наявне і в українській): відповідальність “за” щось чи когось та відповідальність “перед” кимось. Перше передбачає взяті людиною зобов’язання за власні вчинки, наслідки своєї діяльності, відповідальність за когось, задля чогось; друге – перед кимось – рідними, іншими людьми, суспільством, Богом. Для Г. Йонаса відповідальність “за” є більш важливою порівняно з відповідальністю “перед”, адже її архетип глибинно полягає у відповідальності за дитину, яка не може відстоювати та захищати власні права. Іншими словами, безпомічна дитина – архетип суцього, де перетинаються буття й належність: дитина повинна бути завдяки відповідальності дорослого. Тому Г. Йонас звертається до відповідальності, яка спричинена не формальним законом, а цим найвищим благородним почуттям [32, с. 383].

Інші два типи відповідальності – батьківська та політична (державна) – заслуговують окремого розгляду та аналізу. Перша становить першоджерело всіх формовиявів відповідальності [57, с. 157], друга – своєрідну вершину моральної свідомості і самосвідомості людини. Обидва названі типи інтегрують у своєму змістовому обсязі всі можливі види та прояви людської відповідальності. Існують три основні елементи, які, на думку Г. Йонаса, не лише розкривають зміст, спільність і відмінність батьківської та політичної відповідальностей, а й узагальнюють спільне стосовно досягнення благополуччя усупільненого індивіда – всеосяжність, безперервність, майбутнє. Так, всеосяжність обов’язків, виявляючись через обидва названих типи відповідальності, розповсюджуються на все об’єкт-суб’єктне упредметнення повсякденної життєдіяльності людини, охоплює сферу її потреб та інтересів від буденних до найвищих. Так, батьки несуть відповідальність за дитину, яка є предметом їхнього тотального піклування. Спочатку – це відповідальність за її фізичний розвиток і життєвий тонус, потім – за соціальне нарощування усіх здібностей дитини, далі – її виховання, у тому числі моральне, духовне. У будь-якому разі ця відповідальність змістовно центрована на життєактивності дитини як цілого (als Ganzes), піклуванні про її благо, котре уможливорює щастя бути “тут і тепер”. У цьому, власне, й полягає спільність батьківської та політичної формотипів відповідальності. Цікавим, скажімо, є такий факт: в давнину володаря країни називали “Цар-батечко”, нині ж, державний діяч, політик, президент держави, уряд під час свого правління у своїх домінантних намірах підпорядковуються одній спільній меті – всеосяжній відповідальності за благо свого народу, тобто просякнуті піклуванням про загальне суспільне благополуччя [57, с. 156–158].

Не лише Г. Йонас, а й інші дослідники, важливу роль у формуванні відповідальності особистості відводять вихованню. Через виховання дитина входить у суспільство, світ інших людей, знайомиться з довкіллям, а її життя

з дитинства виходить за межі суто родинних стосунків. Спочатку вона засвоює мову, потім суспільні цінності, норми, правила поведінки, й у такий спосіб стає повноцінним членом більшої спільноти – організації, етносу, нації. Сфера приватного життя вже починає охоплювати й громадське, загальносуспільне. Національно свідомий громадянин – мета виховання, котра досягається спільними зусиллями держави і сім'ї, родини з їх батьківською відповідальністю. Це означає, що держава відповідає і піклується про виховання дітей та юні, а батьки виховують їх для суспільства з державною організацією його життєдіяльності. Причому все більше й більше батьківська відповідальність переноситься на державну, отож відбувається трансформація й перехід одного виду відповідальності в інший [60, с. 12]. Зазначена тенденція проте не нівелює безперервності впливів і зусиль у справі формування відповідального покоління з боку обох інстанцій – сім'ї, родини і держави, суспільства. У цій ситуації політична відповідальність має більш розширений часовий простір, аніж батьківська, оскільки сягає далеко в минуле та охоплює широкі світоглядні горизонти майбутнього. На переконання Г. Йонаса, відповідальність має справу з майбутнім, адже щохвилино люди турбуються про те, яким буде наступний день, що треба ще зробити, які завдання вирішити. Але коли йдеться про відповідальність та майбутнє, то тут уже вирішального значення набувають зовсім інші виміри. Майбутнє усього існуючого стає спільним предметом окремих дій відповідальності, які завжди опікуються найближчим, нагальним. Це – сфера майбутнього передбачення, тоді як багато що залишається непередбачуваним унаслідок численних причин, серед яких основними є невідомі об'єктивні обставини, спонтанність та свобода життя [32, с. 162–165].

Отже, принцип відповідальності, обстоюваний Г. Йонасом, має бути основним моральним імперативом майбутнього і стати для кожного землянина його власною філософією життя. Засаднича ідея такої філософії – відповідальність зрілого покоління перед майбутніми за наслідки власної

діяльності заради збереження життя, природи й людського буття. Досягти такого рівня відповідальності, коли наслідки кожного вчинку матимуть у свідомості проєкцію на майбутнє, можливо через виховання, перш за все самовідповідальності та вимогливості до себе. Зі свого боку, це впливатиме на свідомий вибір поведінки кожного громадянина і, як наслідок, на його світосприйняття, долю та покликання.

1.2. Свобода прийняття рішень та людська відповідальність

В українському суспільстві є соціальне замовлення на вільну особистість, котра володіє такими рисами як ініціативність, схильність до творчості і водночас відповідально ставляться до навколишньої дійсності і своєї життєдіяльності. Але в сучасному світі де-факто оволодіння внутрішньою свободою істотно відстає від досягнень у забезпеченні зовнішньої свободи. Мислителі часто акцентують увагу на різних сторонах “позитивної свободи”. За словами Е. Фромма [87], “ми зачаровані зростанням свободи від сил, зовнішніх стосовно нас, і сліпі, не бачимо тих внутрішніх перепон, примусів і страхів, які позбавляють усякого смислу, всі перемоги, здобуті свободою над традиційними її ворогами”. Вчений при цьому підкреслює, що індивід існує у стані позитивної свободи “як незалежна особистість, але не ізольована, а поєднана зі світом, з іншими людьми і з природою”. Якраз з усвідомлення цієї єдності закономірно випливає почуття відповідальності. Мислителі акцентують увагу на різних сторонах “позитивної свободи”.

За всієї соціальної доцільності, психологічної та духовної значущості проблеми свободи і відповідальності особистості дослідники цієї проблеми абстрагуються від чинників, які зумовлюють психологічну свободу і відповідальність як сутнісної риси особистості.

Звернемося до розгляду проблеми свободи і відповідальності у філософії [1; 4; 5; 10; 19; 21; 24; 27]. Так, ще Перикл розумів свободу як свободу особистої дії. Для Платона свобода – це швидше свобода чистої думки, а благо свободи безпосередньо впливає із джерела внутрішньої гармонії. С. К’еркегор вважав, що тільки право вибору надає змогу індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [71]. Людина не вибирає епоху, – писав Ж.-П. Сартр, – але вибирає себе у ній. Свобода – це онтологічний вимір людського буття, що постає як суто негативна діяльність [цит. за 70, с. 113]. “Те, що є людина, – пише В.Франкл, – це її свобода, вона притаманна людині початково та невіддільна від неї, у той час як те, що в мене просто “є”, я цілком можу втратити” [25, с. 107]. “Людина, яка засуджена бути вільною, несе весь тягар світу на своїх плечах: вона відповідає за світ і за саму себе як за певний спосіб буття. Ми беремо слово “відповідальність” у його банальному значенні “усвідомлення своєї ролі творця події чи предмета” [цит. за 70, с. 113].

У своїй сутності людина вільна, але для конкретного індивіда ця сутнісна реальність постає, за словами В. Франкла, тільки як потенційна можливість. Він не є ще таким, яким виявляється у своїй людській сутності, таким він лише повинен стати [85]. Для А. Шопенгауера людина вільна, “якщо може робити те, що хоче” [27]. На думку М. Бердяєва, людина – “істота вільна, у ній є елемент первородної несотворимої досвітньої свободи, але вона безсила справитися зі своєю власною ірраціональною свободою, із її бездонною темнотою” [4]. Особистість “діє не за цілями, а через закладену в неї творчу свободу та енергію і благодатне світло, що осяює її життя. Основне для етики питання зовсім не про свободу і необхідність, а про свободу і благодать” [4].

Для видатного філософа ХХ століття А. Вайтхеда суть “свободи – це досягальність цілей” [41; 42; 43]. Вимога “свободи головним чином ґрун-

тується на... загальному прагненні до спільних цілей, до... вияву ідеалів та економічних прагнень, які створюють будівельний матеріал історії” [7, с. 362]. В іншому місці автор пише: “Свобода означає, що... вимога координації має бути виконана без порушення загальних цілей людської спільноти” [Там само, с. 462].

Подібної позиції дотримується Н. Аббаньяно, зазначаючи: “Не можна зрозуміти свободу, ...зрозуміти людину як вільну на шляху об’єктивного аналізу людських здібностей або їх генези. Свобода не є здатність або сила, яку людина використовує поряд з іншими. У жодному випадку свободу людини не можна розглядати як один із фактів, створених людиною... Бути вільним або невільним для неї означає здійснити вибір, більше того – фундаментальний вибір. Бути вільним для людини означає усвідомити та реалізувати себе у вихідній можливості свого ставлення до буття, тобто зміцнити і вкорінити себе у цій можливості” [1, с. 154]. Автор зазначає: “Людина стає вільною для досягнення і здійснення свого завдання, її вже не відволікають усе нові й нові бажання, вона не закинута у світ без будь-якої спрямованості та не губиться в незначних подіях. Вона живе зосереджено, одним домінуючим інтересом, і зводить до цього інтересу, як до міри, фундаментального критерію, всю різноманітність подій” [1, с. 154].

Для з’ясування діалектики свободи та відповідальності звернемося до розгляду більш загальної філософської проблеми співвідношення моралі і свободи. Так, для Ф. Ніцше традиційна мораль, яка ззовні приписує людині всілякі заборони та обмеження, могла спиратися лише на презумпцію несвободи. Йдеться про негативну свободу “від”. Звідси логічний вибір мислителя на користь свободи, в тому числі і перш за все – свободи від моралі. Згідно з Ф. Ніцше, людина утверджує свою свободу в самотньому протистоянні світові, спираючись лише на себе, а мораль є колективним егоїзмом слабших [7].

Інакше бачить цю проблему І. Кант, який обстоює свободу, оголошуючи її “постулатом” моральності або волі. Відому суперечність в емпіричному світі знімає воля, яка, на його погляд, має бути підкорена закону причинного зв’язку і визначається завжди прагненням до щастя. Але людина, будучи здатною осягати розумом світ, водночас живе у надчуттєвому світі, і тут вона вільна особа. Такою свободою, котра осягається розумом, пояснюється, на думку І. Канта, відповідальність, совість тощо [42; 43;71].

Сам факт морального життя з його відмінностями й оцінками передбачає свободу. Людина як вільна істота є не тільки втілювач законів добра, а й творець нових цінностей. Вона має завдання своєю вільною активністю реалізувати цінності, які без неї залишаються ірраціональними [4]. Отож свобода – основна умова морального життя, причому не тільки свобода добра, але і свободи зла, бо без “свободи зла нема морального життя” [4, с. 24]. “Тільки свобода від зовнішнього спонукання та насилля ставить моральну проблему в чистоті” [7, с. 143].

Філософ С.Л. Франк зазначає, що у “вигляді морального закону, як абстрактно загальної норми повинного, людина вперше усвідомлює свою свободу, перемогу свого внутрішнього, божественно-всеединого живої істоти над пасивною підкореністю сліпим силам природи, але перемогу, в якій переможець сам ніби змушений підкоритися образу буття переможеного та переймати його подобу, бо тут внутрішня свобода, котра має своїм джерелом Божу благодать, переломлюючись у природній суті людини, діє на нього як загальна сила, як правило, що ззовні накладає на його волю і підкоряє його через приборкування індивідуального життя абстрактно-загальним началом”.

Людське буття за своїм визначальним (онтологічним) виміром охоплює здатність сказати “ні” тиску соціальних умов і здійснити справді людський (гуманістичний) вибір, долаючи відчуження як несправжній спосіб існування [25]. Особистості треба досягти свободи від тиску життєвих обставин,

досягти власної незалежності, якої не буває, доки вона не відчуває відповідальність за все, що з нею відбувається. Відповідальність передбачає потребу збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності кожного життєвого світу, зрозумілого та незрозумілого, схожого на власний і зовсім протилежного, приємного й такого, що спричинює антипатію [19]. Тому свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю та перестати жити відповідно до зовнішніх принципів, щоб здійснювати трансцендентацію, виходячи таким чином за межі себе, щоб вибирати себе, бути собою та нести відповідальність за свій вибір перед самим собою [24].

Свобода волі, котра визначає діяльне ставлення суб'єкта, первісно негативна – нею керує екзистенційна тенденція свободи “від”. Вона конфліктна не лише щодо світу причинності, а й щодо виявлення свободи волі іншими індивідами. Свобода як цінність, а відтак і людина як особистість, набувають морально-позитивних характеристик завдяки тому, що персонально-життєве буття особи має спільнісний статус. Дихотомія персональності й соціальності трансформується у взаємопов'язаність індивідів як у морально-духовну спільність, котра, поряд з конфліктністю, – суттєвий момент природи суб'єкта. Тому факт взаємозв'язку людей, що зумовлений їхнім спільнісним існуванням, є вихідним для головних цінностей окремої особистості. Це і робить проблему індивідуальної відповідальності дуже актуальною для неї [64–70].

Свобода багато чого вимагає від особистості, звалюючи їй на плечі майже непосильний тягар відповідальності геть за все. Вона є незалежністю та визначеністю моєї особистості із середини, творчою силою, а не вибором між поставленим перед нею добром і злом, себто творенням добра і зла [28]. “Екзистенційний аналіз визначає людину вільною, однак бачить її не лише вільною, а й відповідальною” [24, с. 115].

У свободі життя людини важче, відповідальніше і трагічніше [5, с. 142]. Існувати, за Ж.-П. Сартром, – це завжди “брати на себе” своє буття, тобто

завжди бути відповідальним за нього, а не отримувати його ззовні як фант чи камінь. Відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини, її біографію [64].

Нічим не обмежена свобода означає повну відсутність якого б то не було примусового об'єднання людей. “Проблема суспільного життя – це проблема об'єднання індивідуальних дій і меж такого об'єднання” [23, с. 5]. У суспільстві має бути примус, бо “яким би не було конкретне суспільство, завжди знайдеться певна група людей, які іноді за складом характеру, а частіше – за характером своїх дій, будуть антисоціальними елементами” [23, с. 6].

У людському бутті виділяються три сили, які від початку історії керували людським розвитком. Перша з них прагне підкорити людство у всіх сферах і на всіх ступенях його життя верховному началу, пригнітити самостійність особи, свободу особистого життя. Друга – намагається розвинути твердиню мертвої єдності, дати свободу частковим формам життя, діє винятково із себе і для себе. Але є, як вважає В.С. Соловйов, і третя сила, яка “дає позитивний зміст двом першим, звільнює їх від винятковості, примирює єдність вищого начала з вільною багаточисельністю часткових форм і елементів, створює, таким чином, цілісність загальнолюдського організму та дає йому тихе внутрішнє життя” [71, с. 19–20].

Для екзистенціалізму людина закинута у світ панування необхідності (потреби), спричинення іззовні, пригнічення неповторно-індивідуального, особистого загальним, а відтак заперечення свободи; це – світ, у якому знищується оригінальність особистості.

Співвідношення свободи й необхідності – це вихідний пункт визначення обсягу відповідальності [15]. Представники гуманістичного й екзистенційного напрямів у філософії і психології (А. Маслоу, Е. Фромм, В. Франкл) займають крайні позиції, вважаючи, що все, доступне волі людини, залежить від її свободи. Зокрема, В. Франкл стверджує, що “необхідність і

свобода локалізовані не на одному рівні, свобода височіє, надбудована над усілякою необхідністю” [24, с. 106]. При цьому він виділяє три аспекти свободи людини – свободу від власних потягів, від спадковості та від обставин і чинників зовнішнього оточення. Особистість є вільною тому, що її поведінка зумовлюється перш за все цінностями і смислами, які локалізовані в етичному та духовному вимірах і не випробовується впливами з боку згаданих вище факторів.

На нашу думку, свобода – це здатність особистості взяти на себе відповідальність за власну долю, свобода слухати власну совість і вибудовувати власний життєвий шлях. Отже, свобода і відповідальність взаємно зумовлюють одна одну. Причому чим більше особистість посправжньому хоче бути вільною, тим більшу відповідальність вона має покласти на себе. Свобода, позбавлена відповідальності, вироджується у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється у засіб пригнічення особистості, тобто фактично стає невротичною [18].

Відповідальність безпосередньо пов’язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Вона пов’язана з вибором зовнішніх (у світі) і внутрішніх (у самій особистості) потенційних можливостей поведінки у конкретній ситуації. Тільки завдяки оптимальному співвідношенню свободи і відповідальності людина з багатогранних можливостей власного буття реалізує лише одну-єдину і, тим самим, організує власну життєдіяльність. І хоч особистість не вільна від умов існування, але вона може вільно зайняти позицію щодо них – поступитися їм чи ні. Тим самим усе людське буття неминуче й фатумно реалізується у двох площинах напруження – суцього й обов’язкового, суб’єктивного й об’єктивного. Причому свобода передбачає ініціативне розв’язання проблем із знанням справи, перемогу над своїми вузько суб’єктивними потребами, бажаннями і прагненнями. Якщо вільно вибрані і взяті індивідом

зобов'язання не трансформуються в “інакше я не можу”, то в особистісному плані відсутні відповідальність і дисциплінованість.

Протилежним є постульований детермінізмом погляд, згідно з яким людина не має свободи вибору, у будь-якій точці її рішення викликані життям і зумовлені більш ранніми за часом зовнішніми і внутрішніми подіями, на перший погляд, здається більш реалістичним й очевидним. Але, хоч людина й залежна від зв'язку причин і наслідків, вона все ж здатна створити сферу свободи й постійно збільшувати її шляхом розширення свідомості, здійснювати правильні вчинки. Для неї дуже важливо завоювати оптимум свободи і звільнитися від пут (неминучості) [66; 70].

У психологічному плані С.Л. Рубінштейн виділив три аспекти свободи: а) “самовизначення ролі внутрішнього в детермінації поведінки на різних рівнях”; б) “свободи людини у громадянському житті”; в) “свободи у спінозівському сенсі (контролю свідомості над стихією власних потягів)” [17]. Водночас традиційні трактування свободи як усвідомленої необхідності і як свободи вибору є обмеженими. Свобода як усвідомлена потреба має два аспекти – зовнішню і внутрішню (виконання свідомо узятго на себе особистістю обов'язку, насамперед, обов'язку перед “вищими цінностями”). Але важливо відрізнити виконання обов'язку, свідомо узятго на себе внутрішньо вільною і відповідальною особистістю, від поведінки, зумовленої конформізмом, підпорядкуванням навіюванню або моральному тиску, острахом покарання чи осуду. В цьому аспекті Е. Фромм розмежовує “справжню совість”, наслідуючи велінням якої особистість підтверджує себе, і совісті як “наглядача, приставленого до людини нею самою”, але такого, який забезпечує фактично “інтеріоризацію зовнішніх соціальних вимог”.

Отже, пізнання необхідності – це, хоч і значуща, однак тільки одна грань свободи. Діючій особистості потрібні знання не тільки про закономірності буття, а й про можливі варіанти розвитку подій. Урахування цих варіантів дозволяє спланувати і здійснити дію, котра допоможе

реалізувати найбільш бажану із них, й у такий спосіб по-справжньому проявити свою свободу. По-друге, усі бажані знання, які б вони не були важливі, являють собою тільки одну із передумов вільної дії. Існують крайні, межові за своїм трагізмом, ситуації, наприклад, втрата рідної людини, коли можливості практичного впливу особистості на протікання подій вичерпані, так що її свобода може проявитися тільки у свідомості і гідному прийнятті неминучого чи зміні ставлення до ситуації.

Психологи виділяють зовнішню і внутрішню свободу [3; 4; 7]. Г.О. Балл дає таке психологічне визначення: свобода, у загальному сенсі, – це сукупність умов (зовнішніх або внутрішніх, – якщо йдеться про психологічну свободу), що сприяють гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості (зокрема, шляхом подолання перешкод для цього). Несвободу можна визначити як сукупність умов, що перешкоджають розгортанню і прояву згаданих можливостей [3].

Зовнішня свобода не зводиться до “свободи від” (відсутності обмежень), але обов’язково повинна містити і конструктивні моменти (“свободу для”). Так, В. Франкл пише, “бути вільним – це тільки негативний аспект цілісного феномена, позитивний аспект якого – бути відповідальним. Свобода може виродитися у просту сваволю, якщо вона не проживається з погляду відповідальності” [24]. Зовнішня свобода – це властивість довкілля, що розглядається стосовно особистості, характеристики яких знаходяться у певному діапазоні. За словами Н.І. Лапіна, “вища цінність людського життя”, що втілює “такі суспільні, соціокультурні стосунки між індивідами, які відкривають простір здібностям переборювати відчужені форми їх діяльності та інші обмеженості існуючої культури і соціальних відношень, творити нове, брати участь в інноваційних процесах” [11]. Важливо, що автор вказує як на “подолання”, так і на “творення”.

Внутрішня ж свобода – властивість особистості, яка виявляється у макро- і мікросоціальних умовах, характеристики яких знаходяться у

визначених межах. Причому психологічна свобода як об'єктивно фіксований стан чи якість особистості відрізняється від суб'єктивного почуття свободи (“свободи як духовного стану, самовідчуття”) [7]. Аналізовані феномени, зрозуміло, взаємозалежні, проте цей зв'язок аж ніяк не однозначний (коли п'яному “море по коліна”, то це нехай ілюзорне, але почуття свободи). Крім того, різнобічні можливості особистості можуть володіти не тільки позитивним, але і негативним моральним і соціальним зарядом (прикладом тут є, скажімо, уміння злодія). Отож свободою, у т. ч. і внутрішньою, можна зловживати; “вільне самовираження особистості може нести як добро, так і зло” [14].

Розвиток психологічної свободи невіддільний від відповідальності – духовності і моральності. Становлення справжньої свободи як стійкої риси особистості попереджує виникнення дисгармоній, котрі зумовлюють деформації свідомості та негативні поведінкові прояви [18].

З погляду гуманістичної психології, надійне досягнення особистісної свободи передбачає не просто дотримання елементарних моральних норм, а й долучення людини до вищих буттєвих цінностей (добро, істина, справедливість, краса та ін.), трансцендування вузьких індивідуальних інтересів (як і інтересів конкретних соціальних спільностей).

Свобода передбачає трансценденцію, психологічним механізмом якої є процес пошуку індивідуального сенсу життя “як психологічного феномена, котрий, виникаючи у результаті взаємодії “зовнішнього” і “внутрішнього”, водночас емансипується від того й іншого та починає діяти як “буферний механізм”, як “система стримувань і противаг”, що не допускає одностороннього підпорядкування “зовнішньому” та перетворенню людини в раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх ситуативних інтересів” [26].

Цілісна реалізація внутрішньої свободи виявляється, зокрема, у світоглядній позиції вільної особистості, у її ставленні до стереотипів,

охоплюючи її мислення і вчинки. Відмовляючись від беззастережного задіяння до будь-якої із світоглядних систем, а також і від вибору між ними, вільна особистість прагне замість цього виробити власне цілісне світорозуміння. Для неї характерне поєднання турботи про близьких людей з готовністю допомагати незнайомим й із широким (часто планетарним) розумінням своєї місії та відповідальності.

Особистісна свобода передбачає оволодіння соціальними і моральними нормами та духовними цінностями. Вона протистоїть бездумному, сліпому підпорядкуванню будь-якій нормі, чи нехай навіть найпрекраснішій традиції [6]. Індивід не просто асимілює, освоює моральні норми, а є архітектором (суб'єктом) власного морального світу. Він не пасивно копіює, а творчо перетворює існуючі нормативні системи різних рівнів. Вічні та конкретно-історичні цінності набирають для нього великого особистісного сенсу. Як зазначають А. Маслоу, К. Роджерс, А. Роше, людина народжується з потребами добра, моральності, духовності, самоактуалізації та самотрансцендентності, які становлять її ядро, суть.

Чи може людина будь-якого моменту зробити вибір на користь добра, відповідальності? Чи вона не має свободи вибору, оскільки залежна від зовнішніх і внутрішніх сил? Ці питання завжди постають у психологічному аналізі конкретної поведінки людини. Проблему свободи вибору “не можна розв'язати, поки ми не розуміємо, що наші дії визначаються неусвідомленими силами, навіть якщо живемо у щасливому переконанні, що маємо вільний вибір” [2]. Людиною часом оволодівають такі ірраціональні пристрасті, які її пересилують і змушують діяти всупереч своїм істинним переконанням та інтересам. Вони ослаблюють, а почасти і руйнують, сили особистості, змушують її страждати.

У вільному виборі людини постійно йдеться про те, чи зважиться вона на краще чи на гірше, добре чи зле. Причому краще-гірше постійно стосується фундаментальних моральних та духовних проблем життя, коли

мовиться про розвиток або регресію, про любов або ненависть, про незалежність або залежність. Свобода означає не що інше, як здатність йти за голосом розуму, здоров'я, благополуччя та совісті проти голосу ірраціональних пристрастей. Тому однією з передумов звільнення, набуття свободи є усвідомлення несвідомого.

Отже, свобода – це “здатність зважитися на користь однієї чи іншої з двох альтернатив, вибирати між раціональним та ірраціональним інтересами у житті, розвитком чи стагнацією, смертю. Якщо так розуміти свободу, то найкращий і найгірший індивіди не мають свободи вибору, у той час як проблема такого вибору постає якраз перед середньою людиною з її суперечливими схильностями” [79, с. 8]. “Свобода не є постійний атрибут, який ми або “маємо”, або “не маємо”. Насправді свобода не існує в тому сенсі, у якому існує річ, свобода – це слово, абстрактне поняття. Існує лише одна реальність – акт самозвільнення у процесі розв’язування проблем” [79]. Але у процесі життєвої практики постійно змінюється обсяг свободи у розв’язанні моральних проблем. “Якщо ми володіємо високою мірою свободи зважитися на користь добра, то цей вибір потребує від нас менше зусиль. Якщо міра нашої свободи незначна, то це вимагає більших зусиль, допомоги інших і сприятливих умов” [79].

Усвідомлення “ситуації є вирішальним фактором при здійсненні вибору на користь кращого, а не гіршого. При цьому йдеться про усвідомлення: 1) того, що добре, а що погане; 2) який спосіб дії у конкретній ситуації підходить для досягнення бажаної мети; 3) сил, які стоять за бажаннями, котрі відкрито виявляються; 4) реальних можливостей, між якими є вибір; 5) наслідків, які спричиняють собою вибір у тому чи іншому випадку; 6) того, що усвідомлення, як таке, нам не допоможе, якщо воно не йде рука в руку з бажанням діяти, з готовністю взяти на себе біль і неминучі втрати, якщо діяти наперекір своїм пристрастям” [81, с. 51].

Свобода вибору – це не тільки зовнішня свобода (надання людині можливості вибору), а й внутрішня, особистісна (її спроможність здійснити цей вибір). Справжня свобода не зводиться до свободи вибору. Вибір – тільки момент свободи. Екзистенційна свобода – це свобода не лише вибору, а й творчості. “У реальному житті для багатьох людей проблема вибору є настільки важкою і незвичною, що провокує психічні захворювання. Водночас конструктивний особистісний вибір (наприклад, у ситуації конфлікту) “постає ефективним засобом попередження неврозів та особистісних дисгармоній, стає значущою умовою особистісного розвитку” [9].

Можливість прояву свободи у ситуації вибору залежить від характеристик конкретної ситуації, зокрема, від кількості альтернатив і того, настільки вони відрізняються між собою. Причому в сучасній культурі відбувається зсув у розумінні свободи від простого “збільшення можливостей вибору” до акценту на сутнісних властивостях цих можливостей [6–15]. Водночас вибір із фіксованого переліку альтернатив – це лише частковий момент мислення. Аналогічні феномени мають місце під час розв’язування моральних проблем. Як зазначає К.А. Абульханова-Славська, моральний вибір відбувається не з наявних рівнозначних альтернатив, а частіше всього полягає у створенні нових смислових відношень, котрі радикально перетворюють ситуацію в цілому [3]. До того ж вихід за межі відомих альтернатив (а значить і створення “конструктивної альтернативи самому виборі”) служить визначальною характеристикою діяльності [81].

Найчастіше для високорозвиненої особистості актуальна проблема вибору не “між добром і злом”, а між різними цінностями, одночасно реалізувати які не вдається. У цьому плані значуще, щоб це була саме конструктивна альтернатива, а не безпринципне шарахання від одного із суперечливих варіантів до іншого чи їх електичне поєднання [84, с. 398]. Більше того, існують “вчинки, які взагалі можуть не виявляти себе назовні, наприклад, коли внаслідок напруженої внутрішньої боротьби із самим собою

індивід кардинально змінює свою життєву позицію, ставлення до себе або до навколишніх, до справи, що виявилася найголовнішою у житті тощо” [22].

Оригінальну думку висловлює Г. Балл [5], котрий вважає, що гармонійним доповненням внутрішньої свободи як цілісної особистісної риси є не тільки відповідальність (що переважно стосується більшості трактувань ціннісно-мотиваційної сфери особистості), а й особистісну надійність – як цілісну рису особистості, котра визначає її готовність до надійного виконання тих або інших соціальних функцій. Подібно внутрішній свободі, ця риса охоплює, поряд із ціннісно-мотиваційною, також інструментальні властивості особистості.

Психологічно особистісна свобода пов’язана з вищими рівнями активності індивіда, зокрема, із:

1) соціальною активністю, яка полягає у свідомому здійсненні соціально значущих дій (учинків), включаючи прийняття на себе відповідальності за них;

2) побудовою та реалізацією життєвих стратегій, організацією свого життєвого шляху, свідомим саморозвитком [2]. Активність зорієнтованого на особистісний розвиток саморегулювання підтримує незавершеність психологічної організації особистості як передумову цього розвитку [Там само], і в той же час сприяє здоланню виникаючих дисгармоній;

3) наднормативною активністю [16], яка відрізняється перевищенням, збагаченням і/або узагальненням поставлених ззовні вимог до виконуваної нею діяльності;

4) ініціативою, котра виявляється в ініціації та розгортанні тієї чи іншої діяльності без скільки-небудь сильного зовнішнього спонукання;

5) вольовою активністю, яка забезпечує мобілізацію ресурсів індивіда на подолання усвідомлених об’єктивних і суб’єктивних перешкод у здійсненні ним діяльності;

б) творчою активністю, котра конкретизується у розв'язуванні задач (у широкому значенні цього терміна), для яких ні засіб розв'язку, ані можливі результати заздалегідь суб'єкту невідомі;

7) надситуативною активністю, тобто виходом за межі ситуації, що задається організатором діяльності чи соціокультурною нормою або ж відповідає старому досвіду самого суб'єкта.

Психологічна свобода передбачає зреалізування творчої та вольової активностей, а також їхнє контекстне тло емоційного забезпечення). Дж. Гаррісон зазначає: “Щоб бути вільними у найглибшому сенсі, ми повинні бажати об'єкти, які уявляємо достатньо пристрасно, щоб несхильно домагатися можливого, переборювати опір реального і, якщо вдасться, втілювати в життя об'єкти нашої уяви” [цит. за 28, с. 100]. У будь-якому разі саме у вільних учинках знаходять вияв різноманітні види суб'єктної активності – такі, зокрема, як вольова, цілеутворювальна, творча, надситуативна, рефлексивна. Остання передбачає самостійне осмислення особистістю життєвих ситуацій та своєї ролі у них і прийняття на цій основі рішень про свої подальші дії.

Інструментального забезпечення людиною особистісної свободи потребують: а) уміння саморегуляції діяльності [15], які ґрунтуються на рефлексивних механізмах мислення [20]; б) компетентності, адже той, “хто навчився вчитися, пристосовуватися і змінюватися, зрозумів, що ніяке знання не є надійним, і лише процес пошуку знання дає основу для надійності” (К. Роджерс); в) реалістичного й неупередженого сприйняття світу, відкритості новому досвіду і спрямованості на пошук істини, спроможності враховувати різні погляди, розширювати завдяки цьому своє бачення проблем і, за наявності достатніх підстав, змінювати свої погляди [6].

Свобода пов'язана з творчістю, на чому компетентно наполягав М.О. Бердяєв. “Свобода, – писав він, – є творча енергія, можливість створення нового” [4]. “Звільнення людини – не тільки від чогось, а й для чогось. І це

для і є творчість людини” [Там само, с. 134]. Зрозуміло, і “свободу від” можна трактувати як свободу від обмежень (зовнішніх і внутрішніх), що перешкоджають людині виявити свою творчу сутність. Тут особі треба передбачити способи та методи виконання обов’язку. Часто без творчості, без новизни підходу до них останні не можуть бути розв’язані взагалі [18]. У психологічному аспекті ці нові для людини підходи можуть зашкодити її статусу, призвести до дисонансу, погіршити її матеріальне чи соціальне становище, стосуватися змін її психофізіологічного та соціально-психологічного комфорту і розвитку. Так, наші дослідження [18] показують, що відповідальна поведінка пов’язана з ризиком у тому значенні, що особистості доводиться постійно розв’язувати смислові задачі, які можуть бути диференційовані за різними параметрами: а) часовим (раніше – пізніше, зараз – потім) і просторовим (тут – там); б) процесуальним (швидко – повільно, якісно – як-небудь, творчо – рутинно, самостійно – з допомогою інших); в) локалізацією мети у системі людських взаємин (собі – іншим, собі – значущим іншим, значущим іншим – просто іншим); г) принциповим ставленням до обов’язку чи завдання (можна – не можна, буду виконувати – не буду виконувати).

Усвідомлення ризику є однією з причин переживання суб’єктом у процесі покладання на себе відповідальності. Чим більше людина усвідомлює ризик, розуміє наслідки своїх дій, тим більше вона несе відповідальність. Сам факт наявності переживань особистості у зв’язку з ризиком і свободою зовсім не враховується у практиці виховної роботи та у соціальному житті взагалі. Ця проблема не знайшла свого належного висвітлення у теоретичних психолого-педагогічних дослідженнях. Проте зрозуміло, що зв’язки між психологічною свободою і здатністю до творчості є неоднозначними. Так, наприклад, внутрішня свобода особистості виявляється й у обстоюванні нею, усупереч труднощам, своєї моральної

позиції, навіть якщо ця позиція заздалегідь відома, тобто коли говорити про творчість недоречно.

У творчості знаходить вираження, насамперед, інформаційний, енергетичний, вольовий аспекти особистісної свободи. “Звільнити себе, писав І.А. Ільїн, – значить зібратися так, щоб бути сильнішим за будь-який потяг свій, будь-які примхи, будь-яке бажання, будь-яку спокусу, будь-який гріх” [5, с. 170].

Одна з головних характеристик психологічно вільної особистості – свідоме використання нею власних інструментальних (фізичних і психічних) можливостей для реалізації своєї спрямованості, а також задля подолання і зміни тих із них, що перешкоджають такій реалізації. Вільна особистість ефективно здійснює саморегулювання власної життєдіяльності [2]. На думку А. Маслоу і К. Роджерса, внутрішньо вільна особистість є самоактуалізованою, повноцінно функціонуючою. У неї наявний високий рівень самодостатності, що поєднується з глибоким духовним зв’язком з іншими людьми. Внутрішньо вільна особистість має “справу життя”, якій віддана і про яку піклується більше, ніж про захист свого Я. На високому рівні розвитку така особистість долає традиційні дихотомії. “Якщо ви, – писав А. Маслоу, – зайняті справою, яку любите, і віддані цінностям, котрі вважаєте вищими, то ви егоїстичні, наскільки це можливо, і в той же час безкорисливі й альтруїстичні” [76, с. 60]. Особистість має “свободу стати іншою” [24]. “Справді, людське починається в людині там, де вона набуває свободи протистояти залежності від власного типу” [Там само, с. 201]. “Звільнити себе... значить стати господарем своїх пристрастей. Господар своїх пристрастей – не той, хто їх успішно приборкує, так що все життя вони вирують у ньому, і він зайнятий тим, щоб не дати їм ходу, а той, хто їх духовно облагородив і перетворив. Свобода від пристрастей полягає не у тому, що людина пригнітила їх у собі, а сама віддалася безпристрасній байдужості (як вважали стоїки); але в тому, що пристрасті людини самі – добровільно та

цілісно – прислуговуються духу та несуть його до мети” [5]. Загалом здорова особистість свідомо контролює своє життя, володіє суб’єктивним почуттям свободи, внутрішнім локусом контролю, оптимізмом і вірою у свою здатність здійснити життєві плани [30]. Звичайно, у житті такої особистості є критичні ситуації об’єктивності і поглибленої рефлексії, котра потрібна для успішного розв’язання життєвих проблем.

Таким чином, повноцінна екзистенційна свобода – це здатність особистості до гармонійного розгортання і проявів різнобічних внутрішніх (інтелектуальних – усвідомлення необхідного, належного і повинного, здатності до вибору та аналізу ситуації; емоційно-вольових – самовладання, переживання вищих цінностей та особистісних смислів, трансцендентування як вихід за межі Я, оптимістичність, здатності до ризику, гармонія із власними пристрастями, відсутність умовних цінностей тощо; саморегулювання життєдіяльності – цілепокладання, внутрішній локус контролю, рефлексія, здібності і творчість тощо) та зовнішніх (реалізація особистісного ідеалу, життєвого плану, справи життя, надситуативна і наднормативна активності, протидія деструктивному тиску соціальних умов тощо) можливостей реалізації потенціалу особистості, насамперед, Я-духовного, вищих цінностей (творення добра для себе та інших людей) та реалізації свого головного сенсу.

Поєднувальним онтологічним моментом між свободою і відповідальністю є зовнішня і внутрішня необхідності, а також реалізація фізичного, психофізіологічного, психологічного, соціального, морального та духовного потенціалів людини. Для відповідальності свобода постає мотиваційним чинником та засобом реалізації її предмета. І навпаки, сама відповідальність є важливою умовою для повноцінної свободи особистості. Свобода, котра не поєднана з відповідальністю, призводить до руйнування системи її життєдіяльності (регресія, анархія, алкоголізм, наркоманія, втрата

здоров'я, руйнування соціальних контактів, злочинність, агресія тощо) та до деградації.

Отже, свобода і відповідальність онтологічно передбачають одна одну не тому, що вони взаємопов'язані, а тому, що свобода може реалізуватися лише через відповідальність, а остання через свободу. Чим більше особистість прагне бути вільною, тим більше відповідальності вона повинна покласти на себе. І навпаки, чим менш відповідально діє особистість, тим менше вона є вільною, тому що стає рабом своїх пристрастей, егоїстичних намірів, а тому нездатна творити добро та жити повноцінно.

1.3. Психосоціальна відповідальність як культурний феномен

В історії західної психології виділяють чотири основні концептуальні підходи до вивчення особистості: психодинамічний, біхевіоральний, гуманістичний та когнітивний. Якщо перші два виникли раніше і повністю відкидали поняття відповідальності, то гуманістична та когнітивна теорії вперше звернулися до відповідальності як психологічного поняття.

Згідно з концептами А. Маслоу, саме самоактуалізація втілює повноцінний розвиток людини, який є нормативним і водночас адекватним її біологічній природі. Однак самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність. Здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору, на думку вченого, самовдосконалення – головна тема свідомого життя людини, в якій ідеальна модель особистості – це відповідальна людина, котра вільно робить свій вибір [24, с. 67].

З таким тлумаченням відповідальності як головної ознаки сформованої особистості повністю погоджується К.Роджерс. Самовизначення – сутнісна ознака природи людини, тому кожен відповідальний за те, що являє собою.

Важливою щодо відповідальності як предмету наукового пізнання є когнітивна теорія наuczіння Дж. Роттера, передусім його концепт локусу контролю, який узагальнено відображає очікування того, якою мірою люди контролюють і як оцінюють власні дії та перебіг життя. Учений, вживаючи термін “відповідальність”, досліджує явище, котре описується ним як властивість інтернальності особистості (схильність приписувати відповідальність за все внутрішнім чинникам – своїй поведінці, характеру, здібностям), яка протистоїть екстернальності (схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам). Однак Дж. Роттер наголошує, що локус контролю не варто розглядати як континуум, який має на одному боці виражену “екстернальність”, а на іншому – “інтернальність”; переконання людей розташовані між ними, здебільшого посередині. Це означає, що окремі з нас дуже екстернальні, окремі вкрай інтернальні, але більшість знаходиться між двома екстремумами.

Багато зарубіжних прикладних досліджень присвячено атрибуції відповідальності – приписуванню тим чи іншим чинникам відповідальності за наслідки певних подій. Теорію атрибуції запропонував Ф.Хайдер, коли помітив, що люди зазвичай приписують поведінку інших людей або внутрішнім характеристикам (диспозиціям), або зовнішнім ситуаціям. Поняття атрибуції відповідальності близьке за змістом до поняття локусу контролю, але, на відміну від нього, стосується не стільки власних дій, скільки дій інших людей, які оцінюються з позиції стороннього спостерігача. Різниця цих двох перспектив наочно проявляється у так званій “фундаментальній помилці атрибуції” – тенденція спостерігача недооцінювати вплив ситуації та переоцінювати дію особистісних чинників під час оцінювання поведінки інших [65, с. 740].

Певне відображення знайшла проблема відповідальності в психологічних дослідженнях вітчизняних авторів. Розглядаючи розвиток особистості, її активності в різних її проявах та формах, низка дослідників

вважає, що повноцінна відповідальність притаманна насамперед соціально зрілій особистості.

Зокрема Т. Титаренко вказує на те, що оптимальні домагання сприяють розвитку особистості, зростанню її зрілості та відповідальності. Т. Титаренко виокремлює домагання та групи змістів, які можна розташувати за рівнем зростання активності та відповідальності: 1 – чогось сподіватись; 2 – чогось дуже хотіти; 3 – на щось претендувати, вимагати від інших; 4 – активно старатися, самостійно діяти у певному напрямку.

У роботі В. Татенко, присвяченій узагальненню результатів теоретичного дослідження одного з найбільш важливих аспектів проблеми людини як суб'єкта психічного життя, а саме питання щодо можливої логіки суб'єктних перетворень в онтогенезі, чітко простежується лінія розвитку відповідальності [51].

Автор вважає, що, “як автономна жива істота, дитина із самого початку прагне (і змушена) зайняти позицію суб'єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об'єкту. Це і є основне протиріччя, що провокує наступний саморозвиток суб'єкта психічної активності як інстанції, котра сама відповідає перед собою за своє життєреалізування й існування своєї психіки” [51, с. 15].

Етап становлення індивіда як суб'єкта психічної активності, який дослідник співвідносить з раннім дитинством, характеризується ним “пробудженням експерієнтальної інтуїції суб'єкта ядра, включенням у розвиток суб'єктного механізму самоапперцепції. Також домінуванням такої психічної функції, як пам'ять. Якщо на першому етапі актуалізувалася розвивальна суперечність “бути чи не бути”, то тут вона набуває формовияву “мати чи не мати” [51, с. 17].

На наступному етапі онтогенезу, який автор співвідносить із дошкільним віком, пробуджується рефлексивна інтуїція суб'єктного ядра, прилучається до розвитку суб'єктний механізм самооцінювання зі специфічною для нього

функцією уяви (“гри уяви”). Специфічним суб’єктивним новоутворенням цього етапу є початкове усвідомлення автономії свого “Я”. У вільному, спонтанному і водночас винахідливому оперуванні образами та уявленнями дитина намагається вийти за межі суперечності “бути” й “мати” у простір творення того, що “не було” і чого “не мав”. Психологічна “свобода від” “внутрішньої і зовнішньої залежності виявляється в новій суб’єктивній здатності до “ширвання в уяві” та унікальній креативній спроможності “бути всім” і “мати все”. Проте це ще “вільна воля”, котра не бере на себе відповідальність за результат” [51, с. 19].

Вільна не обмежена відповідальність за результат, “гра уяви” на новому етапі онтогенезу, на думку В. Татенко, діалектично заперечується, “знімається в уяві довільній, спрямованій на внутрішню мету, на продуктивність”. Дослідник вважає, що “онтогенетична специфіка суб’єктивного механізму самоактуалізації полягає в тому, що дитина відкриває в собі здатність і відповідний мотив до продуктивної, результативної довільної дії й обов’язкового виконання того, що їй потрібно зробити. Тут до здатності “бути”, “мати” і “творити” додається суб’єктивна спроможність до “здійснення”, “втілення”, тобто актуалізації, котра, однак, тільки долучається до розвитку” [51, с. 20].

Етап підліткового віку характеризується “пробудженням віртуальної інтуїції суб’єктивного ядра і за діянням до розвитку суб’єктивного механізму самовизначення з притаманною йому психічною функцією мовлення” [51, с. 21].

“Протиріччя між суб’єктивною здатністю до самовизначення у ситуації прийняття рішень, котра долучалася до розвитку на етапі підліткового віку, і обмеженими можливостями реалізації цих рішень через брак володіння засобами діяльності пробуджує до життя в юнацькому віці потенційну інтуїцію суб’єктивного ядра. Створює основу для розгортання механізму

самопотенціювання і виокремлення як головної вищої психічної функції мислення” [51, с. 22].

На думку В. Татенко, “основним способом розвитку зрілого індивіда як суб’єкта психічної активності стає вчинок – індивідуально і соціально відповідальний творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини. Саме в екзистенційному переживанні необхідності “втілення” сутнісного в собі, у покладанні на себе повної відповідальності за самоздійснення і реалізацію відповідального переживання у вчинку починає стверджувати себе зріла суб’єктність” [51, с. 26].

Вивчаючи феномен вибору в контексті соціальної поведінки, Г. Балл вважає, що “очевидною є необхідність достатньої компетенції і відповідальності особи у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору) і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей [3, с. 6]. Відповідальність, яку суб’єкт має виявити при здійсненні актів вибору, на думку дослідника істотно залежить від типу виконуваної діяльності. “Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття), – умови для трансцендування вибору є сприятливішим; крім того, суб’єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо ж предмет діяльності занурений у простір реального життя, питома вага актів вибору є вищою. Оскільки: а) доводиться більше рахуватися з нормативною “решіткою”; б) суб’єктові бракує часу на винайдення нестандартних розв’язків, і тому він частіше змушений обмежуватися вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо “переграти” його тут неможливо. У кращому випадку вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки” [3, с. 12].

Т. Вольфовська зазначає, “що здатність до самостійної побудови свого життя та відповідальність мають бути центральним ядром, навколо якого повинна формуватися й сама життєва стратегія молодої людини” [11, с. 141].

Л. Лепіхова вважає невід’ємною частиною процесу формування відповідальної особистості розвиток її соціально-психологічної компетентності. “Важливою особливістю соціально-психологічної компетентності є її позитивний вплив на всіх учасників взаємодії через формування в них соціальної настанови на успіх, який підтверджується у справах, підвищення їхньої самооцінки, позитивної Я-концепції, зростання соціальних домагань та впевненість у своїх здібностях. Останні відкривають людині ширші горизонти життєвих виборів, кар’єрного зростання, підвищують соціальний статус – і все це закріплює в соціально-психічній структурі особистості риси переможця, сприяє формуванню зрілої особистості, яка свідомо бере на себе відповідальність за творче життєздійснення” [23, с.80-81].

І. Булах, вивчаючи психологічні особливості зростання підлітків, вважає основою зростання особистості у перехідному віці генезис її моральної самосвідомості. Феномен “особистісне зростання” визначається дослідником за фактом самоусвідомлення підлітка, що виявляється в його здатності відрефлексувати власні самоцінності, почуття, мотиви, вчинки та взаємодії у цілому, досягаючи при цьому осмисленого й вольового переживання результату кожної дії як акту вільного й відповідального вчинку [10].

І. Бех знаходить шляхи розвитку відповідальності в кооперативній діяльності. “В кооперативній діяльності інтенсивно проявляється груповий вплив на особистість: тут діють механізми емоційного зараження, ідентифікації, відповідальності за групу й за себе” [7, с. 12]. При цьому велике значення надається почуттю корисності для іншого, яке “є тією підвалиною, на якій будується моральна система особистості, адже сутнісна характеристика цього почуття – сприяння людині – стосується і правдивості,

і справедливості, і вірності, і надійності та багатьох інших моральних ставлень” [7, с. 15].

Розмірковуючи про відмінність особистісної зрілості від соціальної, О. Штепа наголошує на тому, “що остання передбачає відповідність самопрезентації та поведінки людини вимогам та очікуванням суспільства, відповідальне виконання нею соціальних ролей, під яким розуміється дотримання певного сценарію виконання кожної ролі. Змістом же особистісної зрілості є відповідальна побудова власної ролі відповідно до загальних моральних принципів та особистісної місії. Людина, яка набула соціальної зрілості впродовж першого етапу соціалізації (період становлення дитини) у продуктивному розвиваючому середовищі, є потенційно готовою під час другого етапу (що пов’язаний з саморозвитком дорослого) виявити риси особистісної зрілості. Результатом трансформації і змістом особистісної зрілості є відповідальна побудова людиною власної концепції життя.

Для формування відповідальності особистості необхідне усвідомлення того, що вона може (умінь, навичок, знань, здібностей), чим вона є (фізичних і особистісних якостей). Не менш важливим для особистості є розуміння того, чого бажає суспільство. Старанність може трансформуватись у відповідальність, коли відбувається співвіднесення “квартету” “хочу – можу”, “є – вимагають” і прийняття рішення стосовно соціально важливих цілей. Відповідальність відрізняється від обов’язку ступенем внутрішньої усвідомленості. В обов’язку яскравими є елементи зовнішнього примусу. Оскільки можливі суттєві розбіжності між спостережуваною поведінкою людини і її особистими ціннісними настановами, то виконання та дотримання соціальних норм, на думку М. Тутушкіної, не є корелятом відповідальності як особистісної риси. Проте відповідальність можна розглядати як окремий випадок вияву обов’язку за наявності суб’єктивного переживання почуття відповідальності. З суб’єктивної сторони відповідальність є показником свободи особистості, самостійності, що

дозволяє залишатися індивідуальністю при взаємодії з іншими людьми. Суб'єктивне переживання почуття відповідальності виникає лише за умови усвідомлення людиною власних дій та їх можливих наслідків. Відповідальності протистоїть конформність – пристосування людиною власної поведінки і думки до устрою певної соціальної групи. Конформність як вияв інфантильності характеризується тим, що особа ніби побоюється самотійно, на власний розсуд проводити своє життя, весь час чекає, щоб за неї прийняли рішення інші; схильна чинити так, як більшість, не замислюючись, чи їй саме так хочеться і потрібно.

Таким чином, у різних наукових галузях різними мислителями відповідальність розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування або як дотримання категоричного імператива, як спосіб реалізації життєвої позиції або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності. Як би не тлумачилася проблема відповідальності різними авторами й у різні часи, відповідальність потрібно розглядати як одну із форм контролю активності особистості або групи в оточуючій її соціальній дійсності з критерієм виконання-референції тих чи інших нормативів-принципів, що здійснюється за допомогою диференціальних форм.

Виходячи з цього, найбільш імовірно віднести відповідальність до явища, що поєднує об'єктивні і суб'єктивні сторони. При цьому існують екстероматриці контролю, які забезпечують покладені на суб'єкта обов'язки, відповідальність за результати тієї чи іншої діяльності, або ж інтроформи контролю за його діяльністю, наприклад, почуття відповідальності, обов'язку, совісті і т.д. Відповідальність суб'єкта перед соціумом, іншими індивідами характеризується усвідомленим дотриманням ним самим етичних принципів, моральних поглядів, що виражають соціальні мультинеобхідності. Форми відповідальності як психоодиниці суб'єкта, як риса його характеру в кореляті зі стабільно-вольовими механізмами формуються в процесі інтердіяльності індивідів, у результаті

трансінтеоріоризації соціоорієнтацій, соціонорм, соціоправил, соціоцінностей.

Водночас дослідники [6; 36; 43; 50] розглядають відповідальність як компонент соціальної зрілості особистості. Ф.Р.Філіппов зазначає, що соціальна зрілість – об’єктивно необхідний етап розвитку особистості, який характеризується досягненням самостійного соціального положення людини. Обумовлений професійно-технічними і соціальними вимогами рівень освіти забезпечує реалізацію людиною її цивільних прав і обов’язків, засвоєння, інтеріоризацію етичних норм і цінностей класу, соціальної групи, суспільства в цілому, традицій і духовного багатства національної і загальнолюдської культури. К.К. Платонов використовує термін „мінімум соціальної зрілості особистості”, і визначає його як етап розвитку особистості, як поява в її спрямованості соціальних норм, що визначають здатність відповідально, активно і самостійно брати участь в житті суспільства, прагнення до подальшого, максимально можливого для неї ідейно-політичного і професійного вдосконалення.

В соціально-психологічному контексті поняття „зрілість”, трактується як досягнення в розвитку особистості й індивідуальності, що характеризується здатністю людини до самостійності в житті, коли вона не потребує допомоги з боку інших, які б підтримували її життєву рівновагу і протистояння життєвим труднощам (К.А. Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, В.І. Слободчиков т. ін.). Протягом свого життя людина продовжує оцінювати свій досвід, прогнозує свою поведінку, зіставляючи її з реальними або передбачуваними оцінками і досвідом інших людей. Проте „значущі інші” стають лише її порадиниками, опонентами в справах, з приводу яких вона сама ухвалює життєво важливі рішення на основі власних „значень життя”. Здатність до прийняття таких рішень і до їх здійснення – показник зрілості психічного розвитку людини, а критерії, на основі яких вона їх здійснює, - соціального розвитку.

Г.С. Сухобська [50] розглядає найважливіші атрибути соціально-психологічної зрілості і відносить до них наступні здатності: до самостійного прогнозування своєї поведінки в будь-яких життєвих нестандартних ситуаціях на основі розвинутої здатності здобувати потрібну інформацію і аналізувати її стосовно мети; до мобілізації себе на виконання власного рішення всупереч різним обставинам і внутрішньому соціально немотивованому бажанню її припинити; до самостійного відстеження ходу виконання власних дій і їх результатів; до прояву оцінної рефлексії на основі сформованої самосвідомості і об'єктивної неупередженої оцінки своїх думок, дій, вчинків; до емоційно-адекватної реакції на різні ситуації власної поведінки.

А.А. Реан [36] виділяє чотири компоненти соціальної зрілості особистості: відповідальність, терпимість (толерантність), саморозвиток; четвертий інтеграційний компонент, який охоплює всі попередні і одночасно присутній в кожному з них: позитивне мислення, позитивне ставлення до світу. М.М. Бахтін вважав, що відповідальність є необхідною складовою, атрибутом зрілого вчинку. Але, врешті-решт, все життя складається з вчинків, або навіть саме життя в цілому може бути розглянуто як деякий складний вчинок.

Соціальна зрілість і її складова – відповідальність – формуються лише в адекватній діяльності. Формування відповідальності прямо пов'язано з наданням особистості свободи в прийнятті рішень. Питання про міру свободи повинне вирішуватися з урахуванням вікових та інших конкретних особливостей і обставин.

Відповідальність – це те, що відрізняє соціально незрілу особистість від середньої норми.

Традиційні уявлення стверджують, що суб'єкт, який бере відповідальність на себе за всі невдачі, провали і промахи, в житті схильний до серйозного ризику дезадаптації. Орієнтація на всеосяжну відповідальність

у разі серйозності або множинності невдач є підґрунтям для виникнення комплексу провини. Така орієнтація на всеосяжний контроль за ситуацією є чинником ризику психоемоційної дезадаптації, зростання дискомфорту, напруги.

Дослідники [2] виділяють критерії прийняття відповідальності. По-перше, це погодженість необхідності з бажаннями та потребами особистості, тобто виникнення ініціативи як вихід за межі необхідного. По-друге, це здійснення необхідності своїми силами, самостійно та згідно з вимогами, висунутими до себе.

Показником справжньої гармонії між необхідністю та потребами особистості є задоволення, пов'язане, насамперед, з одержанням результату. Це буває тоді, коли відповідальний результат досягається своїми силами, шляхом подолання труднощів. Це задоволення зумовлене також співвідношенням між потребами та домаганнями особистості на успіх, з уявленнями про свої можливості щодо одержання позитивного результату, а також з моральними вимогами до власної діяльності за критеріями відповідності-невідгювідності зусиль до одержаного результату, до його цінності та рівня труднощі.

Для Л. Колберга [67] основною проблемою було з'ясування зв'язку між розвитком когнітивних структур і становленням моральних почуттів та дій індивіда. У результаті тривалих досліджень автором було виділено три рівні розвитку моральних суджень особистості, на кожному з яких виділено по два ступені. Перший рівень, на якому виділено два ступені, названо доугодним. На першому ступені моралі індивід уникає порушень правил, знаючи, що це призводить до покарання, може завдати фізичної шкоди і збитків як людям, так і їх власності. Це слухняність для слухняності. Головними спонуками правильної (справедливої) поведінки є уникнення покарання і вища сила влади. На другому ступені (індивідуалізм, інструментальна мета та обмін) дотримання правил має місце тільки тоді, коли це відповідає життєвим

інтересам особистості. Її поведінка спрямована на реалізацію власних інтересів та потреб. Іншим особам дозволяється чинити так само. Правильною, справедливою є поведінка, яка відповідає рівному обміну, домовленості, договору.

На другому рівні розвитку, названому рівнем традиційної угодної (конвенційної) моралі, теж виділено два ступені – третій і четвертий. Третій ступінь – ступінь взаємних особистіших очікувань і підпорядкування – характеризується тим, що індивід живе відповідно з очікуваннями близьких йому осіб або того, що люди взагалі очікують від інших у ролі сина, брата, приятеля, співпрацівника тощо. Для особистості на цьому ступені розвитку моралі «бути добрим» важливо та означає наявність позитивних мотивів, пов'язаних з турботою про інших, насамперед, підтримування взаємних родинних стосунків і ставлення до оточуючих на основі принципів довіри, толерантності, поваги та вдячності. Спонуками правильної поведінки є потреба у власних очах і очах оточуючих бути моральною людиною, турбота про інших, віра в «золоте моральне правило», бажання зберігати правила та авторитети, які стереотипно підтримують добру поведінку.

Четвертий ступінь – соціальної системи та совісті – характеризується тим, що особистість виконує справжні обов'язки, з якими погодилася. Вона підтримує закони, за винятком екстремальних випадків, де виникає конфлікт з іншими зафіксованими соціальними зобов'язаннями. Правильним сприймається те, що приноситься в жертву суспільству, групі чи установі.

Третій рівень морального розвитку визначається автором як принциповий і теж має два ступені. Так, на п'ятому ступені єдності соціального договору або корисливості та індивідуальних прав людина знає, що інші індивіди володіють цінностями і поглядами, які погоджуються з груповими. Людині необхідно неупереджено підтримувати і дотримуватися відповідних правил, оскільки вони є результатом соціального договору. Деякі безумовні вартості та права, наприклад, життя і свобода, повинні

підтримуватися в будь-якому суспільстві, незалежно від протилежної думки більшості. Головними спонукками поведінки тут виступають:

а) почуття обов'язку перед законом у зв'язку з прийняттям соціального договору і збереженням вірності цим законам заради добробуту та захисту прав людини;

б) почуття договірною зобов'язання, вільного володіння ним у зв'язку з сім'єю, дружбою, довірою, зобов'язаннями працівника;

в) турбота про те, щоб закони та зобов'язання базувалися на раціональній обгрунтованості загальної користі, вищого блага для найбільшої кількості людей.

На останньому, шостому ступені універсальних етичних принципів суб'єкт самостійно дотримується вибраних принципів і правил. Специфічні закони, соціальні домовленості справедливі лише в тому випадку, коли вони опираються на універсальні моральні норми. Коли ж вони (домовленості) порушують ці принципи, то індивід має діяти відповідно до принципів справедливості: рівність людських прав і повага гідності кожної особистості. Головною спонукою моральної поведінки на цьому ступені виступає віра розумної людини в обгрунтованість універсальних етичних принципів та почуття особистої відданості їм.

На основі теорії Л. Колберга психолог К. Хелкана [66] детальніше дослідив і описав стадії розвитку відповідальності. На його погляд, стадії морального розвитку, виділені Л. Колбергом, дозволяють систематизувати рівні розвитку відповідальності, починаючи з найбільш ранніх, де оцінка дії здійснюється за зовнішніми ознаками (наслідки та результати) до перехідних стадій, де враховується співвідношення між мотиваційними й зовнішніми оцінками вчинків, і, нарешті, до тієї стадії відповідальності, де визначальним критерієм виступає система засвоєних особистістю норм і правил суспільної моралі.

Стадії морального розвитку, виділені К. Хелканою, переважно збігаються з стадіями, виділеними в теорії Л. Колберга, однак спеціально уточнюють їх щодо відповідальності. На першій стадії об'єктивної відповідальності критерієм виступає конформність стосовно зовнішніх правил. У характеристиці такого типу поведінки відсутнє прийняття і розрізнення внутрішньої і зовнішньої причинності. На другій стадії гетерономної (суб'єктивної) відповідальності її критерієм виступає визнання негативних намірів особистості головними. Поступово стають менш значущими результати та наслідки дії, диференціюються негативні наміри й випадкові результати, але позитивні наміри не беруться до уваги.

Наступною, третьою, є стадія автономної суб'єктивної відповідальності. Тут критеріями виступають особисті мотиви дії, незалежність поведінки індивіда від впливу навколишніх людей чи групи. На цій стадії намір особистості є головним визначальним моментом дії.

На четвертій стадії відповідальності як соціальної повинності критеріями виступають почуття обов'язку, індивідуальної свободи (як дещо протилежне соціальному тиску) та мотив поведінки і розуміння об'єктивної необхідності. Вважається, що людина є носієм правил певної соціальної системи, а її обов'язок – дотримуватись цих правил.

Передостання, п'ята стадія перехідної (відносної) відповідальності характеризується тим, що тут критеріями виступають усвідомлення норм і правил поведінки відповідно до потреб та намірів особистості. Сама відповідальність залежна від того, яким чином вона визначається та усвідомлюється самою особистістю, виходячи з її моральних переконань.

На останній, шостій стадії обґрунтованої відповідальності критерієм виступає незалежність та переконаність. Усвідомлення моральної норми залежить від прийняття людиною моральних принципів, що дає їй моральну автономію та можливість самостійного вибору рішень.

Багато авторів (К. Хелкана [66], Л. Колберг [67], Дж. Лавінджер [68]) відзначають, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому. Дослідниками підкреслюється необхідність вивчення прийняття суб'єктом відповідальності залежно від умов реальної дії [66].

З огляду на це, цікавим є дослідження Ф. Хайдера [65], де відповідальність розглядається залежно від вирішального значення зовнішніх умов, за яких відбувається дія. Не применшуючи ролі намірів та можливостей індивіда, автор надає особливого значення впливу зовнішніх обставин на результат вчинків і на міру його відповідальності.

Цікавими поглядами на проблему виховання відповідальності є ідеї А. Бандури [58, с. 269]. Вчений стверджує, що ми вчимося поводитися, спостерігаючи за діями інших людей так само, як це відбувається за допомогою класичного формування умовних рефлексів і вироблення інструментальних умовних рефлексів нашої поведінки. Автор не заперечує того факту, що ми вчимося замінювати старі стимули новими, як за класичного формування умовних рефлексів, чи вчимося за допомогою подій, що послідовно відбуваються, як при виробленні інструментальних умовних рефлексів. Дослідник уважав, що додатковим джерелом навчання (засвоєння нової поведінки) є здатність індивіда накопичувати інформацію про поведінку інших людей. На основі цієї інформації індивід вирішує, що саме з досвіду спостережень варто застосовувати та використовувати у своїй поведінці в аналогічних ситуаціях.

Соціальне навчання визначається взаємодією особистісних факторів, оточення та поведінки. А. Бандура заперечував те, що поведінка може бути пояснена простим відношенням індивіда та оточення. Останнє однозначно не визначає поведінку людини, як стверджують автори теорій оперантного навчання, оскільки індивіди можуть створювати й активізувати власне оточення. З іншого боку, прихильники ідеї, що особистість сама визначає

поведінку за допомогою вільного вибору, забувають про роль оточення у визначенні того, до чого ми виявляємо увагу, що сприймаємо або ні, про що думаємо. А. Бандура вважає, що людина, її оточення та поведінка взаємозалежні й у комплексі формують нову поведінку. Жоден з цих трьох компонентів окремо від інших не може розглядатися як визначальний чинник поведінки. Учений називає цей процес взаємним детермінізмом.

Концепція потрійної детермінації вказує на взаємодію трьох чинників поведінки. Так, чинники особистості включають не тільки фізичні характеристики індивіда (вік, стать, здібності тощо), але також і те, у що людина вірить і на що сподівається. Оточення впливає на поведінку через проміжні когнітивні процеси, що визначають, які зовнішні події людина спостерігає, які їх наслідки і як ця інформація може бути використана в майбутньому. Як зазначав А. Бандура: «Дивна здатність людини використовувати символи дозволяє їй міркувати, створювати і планувати дії на майбутнє в уяві, щоб не робити всі можливі дії та не завжди страждати від негативних наслідків. Змінюючи обставини оточення, створюючи для себе когнітивні стимули та організовуючи умовні стимули, у такий спосіб індивід впливає на свою поведінку. Таким чином, дія, крім самовизначення, містить у собі і мимовільний вплив».

Окрім того, розвиток відповідальності відбувається в напрямкі гармонізації раціональної, емоційно-мотиваційної та поведінкової її складових. Як зазначають автори [8; 46; 47], розвиток різних сторін якості відбувається гетерохронно. Це, зокрема, проявляється в тому, що раціональна складова випереджає розвиток емоційно-мотиваційної та поведінкової складових.

Однією з характеристик відповідальності є її обсяг, зокрема, суб'єктивна та об'єктивна величини. В суб'єктивному плані відповідальність визначається силою і тривалістю внутрішньої боротьби мотивів, характером і часом подолання внутрішніх перешкод, що виникають у процесі здійснення

відповідальної поведінки. В об'єктивному плані ця характеристика визначається обсягом та характером діяльності (складністю, тривалістю, погодженістю з іншими видами діяльності, умовами виконання тощо), спрямованої на виконання завдання, ефективністю виконання обов'язку тощо. Чим легше реалізувати в житті зобов'язання, тим менше відповідальною відчуває себе людина. Тягар відповідальності нерідко зумовлює постійну тривогу і стурбованість, навіть, на нашу думку, виникають невротичні акцентуації, що буде підтверджено нижче експериментальними даними. Якщо ризик характеризує моменти прийняття відповідального рішення, то тягар - перетворення та втілення його.

Для функціонування відповідальності важливе значення мають моральні конструкти свідомості як специфічні засоби моральної інтерпретації реальності, через призму яких суб'єкт сприймає дійсність і себе в ній. У ролі цих конструктів виступають такі складники, як моральна самооцінка, цінності, ідеали, принципи, норми, звички, почуття та переживання. Відповідальність передбачає ідентифікацію особистості з нормами інших індивідів, груп, у тому числі референтної групи й суспільства в цілому. Можливий випадок, коли людина сама є творцем норм людських стосунків [45].

Висновки до розділу 1

1. Відповідальність на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної науки постає у чотирьох теоретичних вимірах як: а) соціокультурне явище, б) категорія соціогуманітаристики, в) інтегральна особистісна риса та г) принцип життєдіяльності людини і людства загалом.

2. Сутнісно відповідальність пов'язана із особистісною свободою, наполегливістю, обов'язковістю, чесністю, активною життєвою позицією,

самостійністю, самоорганізацією, хоча й не зводиться до них, а є синтезом їх психодуховного змісту.

3. Відповідальність аргументовано розмежовується на природну (коли усвідомлюється особою як покликання) і контрактну (коли приймається як обов'язок) форми. Її актуалізація на рівні особистості перебуває в межах критеріальної шкали “відповідність – невідповідність” докладених зусиль до вагомості одержаного результату та залежно від задоволення, котре зумовлене співвідношенням між потребами і домаганнями на успіх і переживається нею на шляху подолання труднощів у виконанні прийнятих зобов'язань чи функцій.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Типологічна і структурна організації особистісної відповідальності соціального працівника

Власне в основі відповідальності завжди наявне відношення залежності особистості від чогось чи від когось, котре усвідомлюється нею як підґрунтя прийняття рішень і здійснення поведінкових актів та вчинкових дій, прямо чи опосередковано спрямованих на підтримку різних форм повсякденного практикування. Вона спричинена внутрішніми умовами подвійного характеру: а) актуалізується без наміру (природно або випадково), тобто наявним у людини статусом (скажімо, відповідальність батька чи матері); б) виникає свідомо як прийняття нею соціального статусу (відповідальність педагога), або заданими угодами (відповідальність найманого працівника). У зв'язку з цим її розмежують на природну і контрактну. В першому випадку відповідальність усвідомлюється особою як покликання, а в другому – приймається як обов'язок (за В. Свечаревською).

Відомо, що у соціогуманітарній науці виокремлюють такі два засадничі критерії прийняття відповідальності [23, с. 8]: а) погодженість нужденності із бажаннями та потребами особистості, тобто виникнення її ініціативи, що передбачає вихід за межі потрібного; б) здійснення необхідності власними силами, самостійно та згідно з вимогами, поставленими перед собою. Показником справжньої гармонії між необхідністю та потребами особистості є задоволення, пов'язане насамперед з одержанням прийняттого для неї

кінцевого результату, особливо коли він досягається своїми зусиллями, шляхом подолання низки труднощів. Крім того, повнота цього задоволення зумовлена також співвідношенням між потребами та домаганнями особи на успіх, із її уявленнями про свої можливості стосовно одержання саме позитивного результату, а також з моральними вимогами до власної діяльності за критеріальною шкалою відповідності-невідповідності докладених зусиль вагомості одержаного результату, зважаючи на рівень труднощі завдань життєдіяльності.

Тому закономірно виникає потреба у типологізації психологічної відповідальності. Так, М.В. Савчин виділяє шість типів та три підтипи відповідальності: 1) духовна, 2) інтегральна, 3) виокремлена чи вибіркова, 4) прагматична, у тому числі 4а) статусна, 5) невротична, 6) безвідповідальність і як її різновиди 6а) псевдовідповідальність, або активно захищувана безвідповідальність, і 6б) психопатична безвідповідальність [70, с. 217–222].

Відповідно до концепції особистісної відповідальності О.Є. Фурман (Гуменюк) [19–22], котра аналітично підтримується і реінтерпретується нами на проекцію соціальних працівників, виокремлюється чотири основних типи їхньої особистісної відповідальності: безвідповідальність, невідповідальність, відповідальність, надвідповідальність. Вони реалізують вимоги принципу кватерності [див. 16] та охоплюють повний діапазон відповідальної поведінки, діяльності, спілкування і вчинків – від повної безвідповідальної до гіпер-, або надвідповідальності, а відтак дають змогу проаналізувати всі основні інваріанти особистісної відповідальності соцпрацівника в соціумі.

Відповідальність особистості соціального працівника – це усвідомлена важливість співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та соціальними настановленнями, є характеристикою будь-яких людських відносин і стосується різних аспектів життєвої діяльності, визначаючи її спрямованість. Вона має широкий діапазон формовиявів – у свідомості, характері, почуттях, розумінні та вольових актах, у різних формах

просоціальної поведінки і свободі вибору. Взагалі відповідальність – категорія психосоціальна, оскільки завжди відображає ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, а також конкретним історичним нормам і загальним інтересам їхнього життєповсякдення. Ця відповідність зумовлена закономірностями сумісного проживання людей, потребою взаємопідпорядковувати свої цілі та діяння, у зв'язку з чим кожна особистість діє як активний носій певних соціальних зобов'язань (статусів, ролей, функцій, покликання тощо) [7, с. 106–107].

Окрім того, висновуємо, що відповідальність особистості соціального працівника має зовнішню і внутрішню структури. Перша складається з трьох елементів: а) суб'єкта (хто відповідає), б) об'єкта (за що відповідає) й в) інстанції (перед ким відповідає). У ролі суб'єкта може бути особистість соцпрацівника, колектив однодумців соціальної сфери, велика чи глобальна спільнота, чия індивідуальна, групова чи масова діяльність підлягає оцінці. Суб'єкт несе відповідальність за об'єкт, тобто за те, що покладене на нього чи прийняте ним для виконання. Тут мовиться як про це суспільне волевиявлення, котре виражене у формі соціальних норм і рольових функцій, так і про схильність особи усвідомлювати джерело керівництва своїм життям переважно у зовнішньому доквіллі чи у самому собі. Підкреслимо той емпіричний факт, що чим більш очевидний для усупільненого суб'єкта зміст його повсякдення, тим більш відповідальними та моральними є його вчинки, професійна діяльність. Із зв'язку суб'єкта та об'єкта відповідальності постає часова розгортка аспектів праці соціального працівника: а) відповідальність за зроблену дію – ретроспективний аспект; б) відповідальність за те, що необхідно зробити – перспективний аспект [15, с. 50–51]; в) відповідальність “тут і тепер” або за дану конкретну мить життя – сьогочасний аспект діяльності соціальних працівників.

Визначальною тенденцією еволюції людської відповідальності є виникнення і закріплення “внутрішнього механізму контролю”. Так само й

особистість соціального працівника у своєму розвитку повинна пройти шлях від простого виконавця до активного відповідального суб'єкта, наслідком чого є зміна інстанції самозвітування – із зовнішнього рівня її функціонування на внутрішній. Раніше такою інстанцією переважно було суспільство, його різні соціальні інститути. Тепер же, стаючи повновагомим суб'єктом життєдіяльності, соціальний працівник відповідає за свої дії насамперед перед самим собою як активним творцем, перетворювачем себе і власного оточення, виходячи із високоетичних поглядів, загальнолюдських інтересів, прийнятих ідеалів і цінностей [5, с. 5].

М.В. Савчин визначає предмет відповідальності як сукупність зовнішніх і внутрішніх соціально-психологічних, духовних і матеріальних потреб та інтенцій, які особистість реалізує у своїй повсякденній життєдіяльності. Його зміст охоплює конкретні обов'язки, завдання, доручення, способи їх виконання, дотримання норм, певної позиції, уникання певних дій, наслідування морального ідеалу, його самовиховання. Примітною ознакою предмета відповідальності є також його обсяг, що відображається у якісних та кількісних характеристиках доручень, завдань, обов'язків, які реалізує особа у своїй поведінці. Дослідник схематизував систему названого предмета у вигляді чотирьох взаємопроникних сфер вияву відповідальності, котрі проектуємо на особистісну відповідальність соціальних працівників та особливості її становлення: 1) система “Я-інші”; 2) життєвиявлення і самоствердження Я (праця, пізнання, матеріальне життя); 3) відповідальність за інших людей і за групи (діти, родичі, сім'я тощо); 4) відповідальність за функціонування, становлення та саморозвиток власного індивідуального Я [70, с. 106]. Особливості посферної відповідальності є важливою типологічною характеристикою особистісної відповідальності соціальних працівників.

Залежно від сфер життєдіяльності особистості соціального працівника та її наслідків виокремлюють такі види відповідальності особистості

працівників соцслужб: юридичну (унормовується чинним законодавством), моральну (регулюється нормами життя громади і власної совісті), економічну (задається принципами і законами суспільного господарювання), екологічну (визначається соціально-економічними наслідками), політичну (характеризується політичними інтересами та цілями), партійну (регулюється статутними документами політичних сил, принципами діяльності партій), професійну (визначається професійним кодексом), трудову (чітко окреслюється професійними і посадовими обов'язками), соціальну (зумовлюється соціальним статусом і соціальними наслідками діяльності людини) тощо [7, с. 107]. Тому особистісну відповідальність сьогодні слушно розглядати як важливий теоретичний конструкт сучасної соціогуманітаристики, що дає змогу засобами абстрагування-конструктивізації приписувати особливий самостійний статус властивостям соціальних та культурних подій, життєвим і психологічним змінам. У цьому разі відповідальність являє собою абстрактну модель, в основі створення якої є не процедура ідеалізації, а абстрагування, схематизації, типологізації і професійного методологування загалом [16, с. 79]. На цьому рівні теоретизування В. Свечаревською обґрунтовані такі аспекти розробки особистісної відповідальності, як [72]: соціально-психологічне поняття, юридична норма, соціальна норма, соціологічна категорія та світоглядна універсалія.

Очевидно, що особистісна відповідальність як соціально-психологічне поняття має феноменологію виявів таких її компонентів у діяльності соціального працівника: постійна рефлексія (оцінювання своїх учинків); конкретність, гнучкість аналізу завдання, ситуації, можливостей; обдуманість рішень, учинків, зайнятих позицій і дій; бажання допомогати, одержати позитивний результат, справляти враження та самоствердитися, безкорисливість, уболівання за справу, організованість, цілеспрямованість, чесність; акуратність, виконавчість, дисциплінованість, оперативність,

посидючість, надійність, забезпечення якісного результату і т. ін. [див. 11, с. 205–207]. За К. Муздибаєвим, відповідальність – це “результат інтеграції усіх психічних функцій особистості: суб’єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов’язку, волі” [див. 49, с. 7].

Отож відповідальність є і смислове утворення особистості соціального працівника і водночас загальний принцип співвіднесення (особистісної саморегуляції) його мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводиться до правила або кодексу поведінки, не є конкретним мотивом чи їх сукупністю [32, с. 6]. Крім того, ця відповідальність – це таке інтегральне його особистісне утворення, яке, результативно взаємодоповнюючи впливи зовнішніх і внутрішніх факторів, має чотирикомпонентну структуру: а) когнітивний, б) емоційно-мотиваційний, в) поведінково-вольовий та г) морально-духовний компоненти [див. 1; 3; 13; 14].

Юридична відповідальність як різновид соціальної визначає ступінь відповідності дій соціальних суб’єктів (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, наявним правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам. Звідси очевидно, що відповідальність зумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв’язками між людьми та іншими груповими суб’єктами, котрі вимагають від навколишніх виконання певних обов’язків. У цьому сенсі відповідальність – засіб підтримання цілісності соціуму, громадянської злагоди, соціальної справедливості, вдосконалення повсякденних міжособистісних стосунків [див. 7; 9]. Отож юридична відповідальність – це нав’язаний людині зовні обов’язок, що виконується нею через державний примус чи суспільний вплив. У будь-якій сфері діяльності ця відповідальність ґрунтується на юридичних законах держави й адресується тим органам, які забезпечують функціонування правових норм, спираючись на взаємодію адміністративної, матеріальної, дисциплінарної, цивільно-правової і кримінальної складових.

Водночас добровільне виконання громадянином обов'язків юридичною відповідальністю не вважається.

З погляду соціологів, як зазначає С.В. Баранова, відповідальність означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, народним загалом свого обов'язку перед родиною, суспільством, а також передбачає свідоме означення своїх учинків, діяльності, узгодження їх із обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з нагальними потребами етнонаціонального повсякдення. “В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності” [6, с. 49–50]. Тому її цілком слушно розглядати як форму свідомої активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії, а відтак важливо з'ясувати формальні умови, за якими суб'єкт як носій відповідальності виконує певні вимоги, обов'язки та завдання, вільно здійснює вибір, усвідомлює наслідки своїх діянь. Тому закономірно, що в різних теоріях проблематика відповідальності пов'язана із проблемою свободи. Зокрема доведено, що ступінь відповідальності зростає відповідно до розвитку громадських свобод, демократії, культури громадян та можливості їх самореалізації, причетності до розв'язання нагальних суспільних проблем [6].

Отже, явище відповідальності є багатоаспектним, закономірно аналізується науковцями як із психологічного, юридичного, соціологічного, так і з суто філософського поглядів. Окремі дослідники вказують на наявність інших різновидів відповідальності. Скажімо, традиційно виокремлюють економічну, професійну, політичну, екологічну відповідальності. Однак, на наше переконання, ці її градації належать до зазначених аспектів як підвиди, що розширюють їх соціально-психологічний зміст. Водночас зафіксована поаспектна чотириєдність відображає реалії суспільного життя соціального працівника і концептуально пояснює

наповнення його особистісного розвитку та особливості міжсуб'єктних стосунків за критеріями свободи вибору.

Науковці слушно обґрунтовують такі показники особистісної відповідальності соціальних працівників, як: 1) розуміння й усвідомлення ними важливості дотримання зобов'язань перед іншими людьми і перед собою; 2) передбачення можливих труднощів у виконанні доручень; 3) планування способів подолання цих труднощів; 4) позитивне переживання завдання та очікування радості від виконання обов'язків; 5) прийняття відповідати за виконання (невиконання) завдання, доручення, зобов'язання; 6) самоорганізація діяльності та прояву такого типу поведінки; 8) ефективне використання і збагачення досвіду відповідальної поведінки [81, с. 48].

Натомість до внутрішньої організації особистісної відповідальності соціального працівника здебільшого відносять взаємозв'язок таких елементів: правильне усвідомлення ним соціальних норм (правових і моральних) відповідальної поведінки; передбачення наслідків власних учинкових дій; суспільна мотивація соціально відповідальних діянь (усвідомлення суспільних цілей і цінностей як особисто значущих при здійсненні діяльності); вибір і дотримання визначеної лінії поведінки (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця і т. ін.); емоційне переживання з приводу справи, що втілюється у життя, і результату її виконання [15, с. 59]; рефлексія повноти власної ретроспективної і проспективної відповідальності як особистісної риси.

Аналіз робіт, присвячених структурі відповідальності, показав, що автори по-різному уявляють як покомпонентне, так і суто змістовне її наповнення. При цьому звертаємо увагу на той факт, що, використовуючи одні і ті ж найменування компонентів відповідальності, вони вкладають у них різні значення. Так, О.Г. Спіркін визначає три компоненти відповідальності: свобода волі, усвідомлення обов'язку, соціальних заходів впливу на суб'єкт у відповідь на його соціально значущі вчинки. У роботах

В.Ф. Сафіна виділяються мотиваційно-афективний, інтелектуально-когнітивний і діяльнісно-поведінковий складники. Т.М. Сидорова позначає структуру відповідальності як єдність трьох компонентів – когнітивного, мотиваційного та поведінкового. У роботах А.Ф. Плахотного відповідальність описується як єдність раціонального, вольового та емоційного компонентів. В.П. Прядеїн пропонує розглядати відповідальність через функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових, узагальнюючи їх у вигляді двох складових відповідальності – гармонійної та агармонійної. Крім того, аргументується, що найбільш теоретично обґрунтованими є когнітивний, емоційний, мотиваційний компоненти відповідальності [див. детально 6, с. 56–58].

Нами розвивається концепція особистісної відповідальності О.Є. Фурман (Гуменюк), котру ми обстоюємо у діяльності соціального працівника і згідно з якою існує чотирикомпонентна психологічна структура цього утворення. Зокрема, перший когнітивний компонент відповідальності охоплює усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, інстанції відповідальності, оцінювання себе як суб'єкта відповідальності поведінки, інтелектуальне забезпечення само реалізаційної функції, у т.ч. вольових дій; другий – емоційно-мотиваційний: відповідні психічні стани, переживання, почуття, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у мікросередовищі етичних норм, принципів, потреб, інтересів, готовності до певної лінії поведінки; третій – поведінково-вольовий: сукупність дій, учинків, завдяки яким у зовнішньому або внутрішньому плані особа реалізує предмет відповідальності чи добирає засоби цієї поведінкової та вчинкової реалізації; четвертий – морально-духовний: внутрішня свобода, продуктивне вірування, високі ідеали та ідеї, еталонні вчинки добра, краси, відданості, справедливості, любові тощо.

Відтак когнітивний характеризує предмет відповідальності, а тому ґрунтується на моральній свідомості та самосвідомості. Емоційно-

мотиваційний компонент, за К.О. Абульхановою-Славською [див. 11], розглядається як переживання у структурі відповідальності особистості, тобто дослідниця долучає до цієї інтегральної риси емоційні стани, почуття, котрі виникають під час дотримання нею певної лінії поведінки. Водночас цей компонент обіймає сукупність мотивів, які безпосередньо спонукають людину до реалізації відповідальної поведінки чи діяльності.

Конативний або поведінково-вольовий компонент змістовно охоплює власне ставлення, професійний підхід до виконання обов'язків, вимог, зобов'язань, завдань тощо, а також інтегрує мотив виконання різноманітних доручень і здатність особистості відповідати за якість отриманого результату.

О.Є. Фурман (Гуменюк) [2; 3] зауважує, що морально-духовний компонент відповідальності має кілька рівнів: а) діє як продукт життєдіяльності, котрий збагачує досвід; б) є джерелом виникнення духовно-сенсових станів – глибин внутрішнього Я; в) організується як психоформа його саморозвитку, що передбачає самореалізацію особистості як універсума; г) становить підґрунтя віри, любові, свободи, самотворення. У підсумку духовність – головна сила сфери несвідомого, котра обстоює пізнання себе через усвідомлене прийняття до втілення у повсякденні кожною відповідальною особистістю психодуховних форм віри, честі, користі, любові, краси, істини, справедливості.

Отже, розвиток особистісної відповідальності соціальних працівників – це завжди складноінтегральний процес, що спричинений як впливами суспільно-економічних, соціально-психологічних, педагогічних та інших умов життя, психодуховної атмосфери найближчого довкілля та цілеспрямованого виховання, так і його здатністю до саморегуляції, активності і самоактивності, долучення совісті до процесу прийняття й утілення відповідальності.

2.2. Особистісна відповідальність як основа соціального розвитку працівників соцслужби

Сьогодні життя в громадянському суспільстві і правовій державі вимагає від людини прояву поваги до свобод і прав, відповідальності за свою долю, толерантності до інакомислення, демократичної участі. В основних документах, що визначають напрями освітньої політики в Україні – Національній доктрині розвитку освіти, Законах України „Про освіту” і „Про вищу освіту” в числі головних пріоритетів виділяється потреба суспільства у вихованні громадян правової, демократичної держави, що поважають права і свободи особистості, є носіями гуманістичних ціннісних орієнтацій, високої духовно-етичної культури. Попередньо було визначено, що відповідальність повинна стати визначальною складовою світогляду і життєдіяльності людини, складовою процесу її соціального розвитку.

Дослідники [6; 36; 43; 50] розглядають відповідальність як компонент соціальної зрілості особистості. Ф.Р.Філіппов зазначає, що соціальна зрілість – об’єктивно необхідний етап розвитку особистості, який характеризується досягненням самостійного соціального положення людини. Обумовлений професійно-технічними і соціальними вимогами рівень освіти забезпечує реалізацію людиною її цивільних прав і обов’язків, засвоєння, інтеріоризацію етичних норм і цінностей класу, соціальної групи, суспільства в цілому, традицій і духовного багатства національної і загальнолюдської культури. К.К. Платонов використовує термін „мінімум соціальної зрілості особистості”, і визначає його як етап розвитку особистості, як поява в її спрямованості соціальних норм, що визначають здатність відповідально, активно і самостійно брати участь в житті суспільства, прагнення до

подальшого, максимально можливого для неї ідейно-політичного і професійного вдосконалення.

В соціально-психологічному контексті поняття „зрілість”, трактується як досягнення в розвитку особистості й індивідуальності, що характеризується здатністю людини до самостійності в житті, коли вона не потребує допомоги з боку інших, які б підтримували її життєву рівновагу і протистояння життєвим труднощам (К.А. Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, В.І. Слободчиков т. ін.). Протягом свого життя людина продовжує оцінювати свій досвід, прогнозує свою поведінку, зіставляючи її з реальними або передбачуваними оцінками і досвідом інших людей. Проте „значущі інші” стають лише її порадиниками, опонентами в справах, з приводу яких вона сама ухвалює життєво важливі рішення на основі власних „значень життя”. Здатність до прийняття таких рішень і до їх здійснення – показник зрілості психічного розвитку людини, а критерії, на основі яких вона їх здійснює, - соціального розвитку.

Г.С. Сухобська [50] розглядає найважливіші атрибути соціально-психологічної зрілості соціального працівника і відносить до них наступні здатності: до самостійного прогнозування своєї поведінки в будь-яких життєвих нестандартних ситуаціях на основі розвинутої здатності здобувати потрібну інформацію і аналізувати її стосовно мети; до мобілізації себе на виконання власного рішення всупереч різним обставинам і внутрішньому соціально немотивованому бажанню її припинити; до самостійного відстеження ходу виконання власних дій і їх результатів; до прояву оцінної рефлексії на основі сформованої самосвідомості і об'єктивної неупередженої оцінки своїх думок, дій, вчинків; до емоційно-адекватної реакції на різні ситуації власної поведінки.

А.А. Реан [36] виділяє чотири компоненти соціальної зрілості в особистісній відповідальності соціальних працівників: відповідальність, терпимість (толерантність), саморозвиток; четвертий інтеграційний

компонент, який охоплює всі попередні і одночасно присутній в кожному з них: позитивне мислення, позитивне ставлення до світу. М.М. Бахтін вважав, що особистісна відповідальність є необхідною складовою, атрибутом зрілого вчинку соціальних працівників. Але, врешті-решт, все життя складається з вчинків, або навіть саме життя в цілому може бути розглянуто як деякий складний вчинок.

Соціальна зрілість і її складова – відповідальність – формуються лише в адекватній діяльності працівників соцслужби. Формування відповідальності прямо пов'язано з наданням особистості свободи в прийнятті рішень. Питання про міру свободи повинне вирішуватися з урахуванням вікових та інших конкретних особливостей і обставин.

У працях М. Савчина відповідальність досліджується як особистісна основа відповідальної поведінки, яка є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. На його думку, відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), яка внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанцій відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації [43].

Особистісна відповідальність – це те, що відрізняє соціально незрілу особистість від середньої норми. В даний час в психології особистості досить поширена концепція про два типи відповідальності, яка прийшла з психології каузальної атрибуції (Дж. Роттер). Відповідальність першого типу – це той випадок, коли особистість вважає відповідальною за все, що відбувається з нею в житті, саму себе (інтернальний локус контролю). Відповідальність другого типу пов'язана з ситуацією, коли людина схильна вважати

відповідальними за все, що відбувається з нею в житті, або інших людей, або зовнішні обставини, ситуацію (екстернальний локус контролю).

А.А. Реан [36] вважає, що інтернальний контроль краще, ніж екстернальний. Інтернали менш тривожні і схильні до депресії, менш схильні до агресії, більш доброзичливі, терпимі і популярні в групі. Вони більш упевнені в собі і частіше знаходять сенс і мету в житті. Проте включення в концепцію локусу контролю додаткового вектора (стабільність-варіативність) порушує порядок безумовної переваги інтернальності. На поведінку особистості, її мотивацію, рівень активності і на самооцінку впливають:

- інтернальність в області невдач, пов'язана з варіативним компонентом;
- інтернальність в області невдач, пов'язана із стабільним компонентом.

Атрибуція відповідальності в першому варіанті, пов'язуючи невдачу з недостатністю власних зусиль, покладає відповідальність на особистість соціального працівника і вимагає підвищення його активності. При цьому віра в свою здатність вирішити задачу, подолати невдачу не ставиться під сумнів. Атрибуція відповідальності соціального працівника в другому варіанті, також накладаючи відповідальність за невдачу на саму людину, пов'язує невдачу з „об'єктивним чинником” – недостатністю здібностей. Такий варіант інтернальності веде до зниження мотивації, відмови від активності в подоланні невдачі і зрештою до зниження самооцінки.

Традиційні уявлення стверджують, що суб'єкт, який бере відповідальність на себе за всі невдачі, провали і промахи, в житті схильний до серйозного ризику дезадаптації. Орієнтація на всеосяжну відповідальність у разі серйозності або множинності невдач є підґрунтям для виникнення комплексу провини. Така орієнтація на всеосяжний контроль за ситуацією є чинником ризику психоемоційної дезадаптації, зростання дискомфорту, напруги.

Останнім часом з'явилися нові експериментальні дані, що вносять корективи в уявлення про зв'язок локусу контролю і деяких особливостей особистості [36, с. 575-577]. Так, отримані Д. Лестером результати не підтверджують гіпотезу про зв'язок депресії із зовнішнім локусом контролю. Отримані дані узгоджуються з уявленнями про зв'язок екстернальності з гнівом і агресією, а не з депресією. І нарешті, не можна абстрагуватися від такої обставини, як мінливість локусу контролю. Так, вивчаючи проблему мінливості і стабільності локусу контролю в підлітковому віці, Х. Кулас знайшов невеликі зміни в локусі контролю, як у хлопчиків, так і у дівчаток, навіть протягом одного року. При цьому у дівчаток зсув відбувається в бік зовнішнього, а у хлопчиків – внутрішнього локусу контролю. А.А. Реан зазначає, що абсолютизувати зв'язок локусу контролю з різними рисами характеру неправомірно. Загальні тенденції доцільно розглядати лише як первинні орієнтири, допускаючи при цьому специфічні прояви цих тенденцій і відхилення від них в конкретних випадках.

Концепція локусу контролю прямо пов'язана з психологією каузальної атрибуції [36, с. 576]. Ф. Хайдер виділив разом з внутрішніми (особовими) і зовнішніми (пов'язаними з навколишнім світом) можливостями ще один параметр атрибуції: стабільність – варіативність. З погляду внутрішнього (особового) аспекту стабільність пов'язується із здібностями, а варіативність – із мотивацією (бажаннями, намірами, стараннями). З погляду зовнішнього аспекту (навколишній світ) стабільність пов'язується з складністю завдання, а варіативність – із випадком, успіхом, везінням (або невдачею).

Б. Вайнер об'єднав обидва параметри – локалізацію і стабільність – в чотиривимірну модель причин успіху і невдач.

Хоча теорія локусу контролю і спирається на уявлення про внутрішню і зовнішню локалізацію відповідальності, ідея стабільності-варіативності не повинна ігноруватися. Одна справа, наприклад, інтернальність в області

невдач, пов'язана з варіативним компонентом. І зовсім інша справа – інтернальність в області невдач, пов'язана із стабільним компонентом.

В першому випадку атрибутивна формула стисло може бути виражена так: „За цю мою невдачу відповідальний я сам. Не випадок, не обставини, не інші люди, а я. Я недостатньо постарався, не дуже-то напружився. Щоб подолати цю невдачу, треба прикласти більше старань”. В іншому випадку атрибутивна формула такої ж невдачі звучить приблизно так: „За цю мою невдачу відповідальний я сам. Не випадок, не обставини, не інші люди, а я. Я просто недостатньо здатний, щоб справитися з таким завданням. Моїх здібностей тут не вистачає”. І в першому і в другому випадку йдеться про інтернальний контроль, проте принципова різниця між цими двома варіантами очевидна [36, с. 577].

Отже, А.А. Реан [36] вважає, що корисно розрізняти інтернальність-екстернальність для соціальних працівників не тільки в ситуативних (поведінковим) областях – область досягнень, область невдач, область виробничих відносин. Важливо розрізняти інтернальність-екстернальність в каузальних областях: відповідальність за причини невдач; відповідальність за подолання невдач.

Відтак перша область відповідальності соціального працівника звернена до минулого, друга область відповідальності звернена до теперішнього і майбутнього часу. Відповідно „хороший інтернальний контроль” дозволяє працівнику соціальної сфери зберегти упевненість в собі, активну позицію і відчуття контролю над подіями свого життя, не набуваючи відчуття всеосяжної провини і емоційної дезадаптації.

Висновки до розділу 2

1. Серед різних типологій евристичною є та, що, відповідно до вимог принципу кватерності у психології (К.Г. Юнг, О.А. Донченко, А.В. Фурман та ін.), обґрунтовуються (за концепцією О.Є. Гуменюк) чотири засадничих типи – безвідповідальність, невідповідальність, відповідальність, надвідповідальність, що піддані не лише теоретико-методологічному рефлексуванню, а й одержали емпіричне підтвердження.

2. Онтофеноменологічно особистісна відповідальність соціального працівника має структуру зовнішню (її об'єкт, суб'єкт та інстанція) і внутрішню (здебільшого мотиваційний, когнітивний і поведінковий компоненти та уведений О.Є. Фурман (Гуменюк) четвертий – морально-духовний). При цьому її поєднує предмет відповідальності, що за змістом та обсягом охоплює конкретні обов'язки, завдання, доручення, способи їх виконання, дотримання певних норм чи уникнення окремих дій, моральний ідеал, програми самовдосконалення і життєзреалізування.

3. Особистісна відповідальність характеризується широким спектром видів, що виокремлюються залежно від сфер та напрямків людської діяльності (юридична, моральна, економічна, екологічна, політична, професійна, трудова, соціальна та ін.). Водночас, як теоретичний конструкт вона розглядається в кількох аспектах, а саме як: а) психологічне поняття, б) юридична норма, в) соціологічна категорія, г) категорія культури або світоглядна універсалія.

4. Перспективним пізнанням відповідальності у соціогуманітаристиці є концепція особистісної відповідальності (О.Є. Гуменюк), що не лише аргументує наявність чотирьох структурних компонентів – когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінково-вольового, морально-духовного, а й

містить їх теоретико-методологічне, емпіричне і розвивально-діагностичне обґрунтування.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

3.1. Діагностична картина тесту «Наскільки відповідальна Ви особистість?» та аналіз отриманих результатів

Створений у серпні 2007 року А.В. Фурман, О.Є. Фурман тест «Наскільки відповідальна Ви особистість?» на теоретичній основі концепції чотирикомпонентної структури відповідальності особистості. Крім того, при його розробці використані принципи та окремі процедури ще двох, повною мірою оригінальних діагностичних методів: а) здійснення проблемно-ситуативної (розвивальної) діагностики культурно-психологічної грамотності педагогів (тест “Хто підніме папірець?”), б) вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій шляхом експертної оцінки найбільш відповідальних і найбільш невідповідальних осіб за окремою програмою (М.В. Савчин).

У першому випадку авторами взяті до уваги теоретико-методологічні напрацювання у сферах психології задачної організації соціального життя людини; виникнення, розвитку і функціонування внутрішніх проблемних ситуацій у її психодуховному світі; проектування і моделювання можливих виходів особистості із складних життєвих ситуацій як взаємодоповнення позитивних і негативних розв’язків та позитивного і негативного зняття задач, проблем, запитань (мінізадач), а також вивчений досвід обробки і нормування результатів тестування у системі фундаментального соціально-

психологічного експерименту з упровадження інноваційної моделі модульно-розвивального навчання. “Очевидно, що науковий опис будь-якої реальної проблемної ситуації, яка має безліч відтінків та особливостей, множинність інтерпретацій та виходів-розв’язків, характеризується схематичністю. Тому надлишок умов, обставин, чинників і параметрів ситуацій соціальної взаємодії ліквідується під час *спрямованого моделювання* шляхом фіксації загальних, особливих та одиничних методів у повній *задачній єдності* і відносній гармонійності. Тому перше, що варто пам’ятати, стосується відмінностей між життєвими проблемними ситуаціями і змодельованими текстовими ситуаціями: другі – це завжди ескіз чи фотографія перших, що покликані ввести обстежуваного у стан *розв’язувача*. Які внутрішні задачі він ставить перед собою і як їх розв’язує залежить і від предметного змісту обставин, і від найближчого оточення, і від психологічної організації його активності й самоактивності” [34, с. 150–151].

У другому випадку авторами тесту прийняті до інтелектуального зреалізування засадничі тези *ситуаційного підходу*: зовнішні чинники “справляють вплив на поведінку суб’єкта, переломлюючись через його когнітивну та спонукальну сфери, тобто ситуація має визначатися не лише як перелік об’єктивних стимульних елементів, а й з боку її інтелектуального розуміння, переживання та оцінювання”; принципи діагностичних процедур уможлиблюють виявлення того “психологічного змісту, який залишається прихованим при використанні традиційних методик”; програма вивчення цілісних життєвих ситуацій людини дає змогу “працювати не тільки з актуальним змістом свідомості індивіда, а й дозволяє звертатися також до минулого досвіду і досліджувати їх у взаємозв’язку”; “в основу критеріїв оцінок експертів покладені надійні життєві показники (реальні характеристики поведінки обстежуваного у різних сферах життя протягом тривалих періодів)...” та ін. [23, с. 68–69].

Тест містить 20 життєвих ситуацій проблемного характеру, кожна з яких має 5 виходів-розв'язків, що є рівноцінними за діагностичним критерієм і являють собою набір різних психологічних задач. При цьому обстежуваний покликаний особистісно прийняти лише одну задачу як адекватний розв'язок, а решту чотири відхилити як неприйнятні. Відтак тест, крім 20 ситуацій, утримує ще й 100 психологічних задач, котрі обстежуваний повинен опрацювати – сприйняти, усвідомити їх зміст, внутрішньо прийняти чи відхилити й зафіксувати відповідь.

Бланк відповідей до тесту (*табл. 3.1*) складається із трьох частин: а) *верхньої*, на котрій обстежуваний фіксує основну інформацію про себе і дату обстеження; б) *середньої*, де він навпроти кожної із 20 ситуацій (горизонталь) “хрестиком” фіксує один із п'яти обраних варіант відповіді (вертикаль); в) *нижньої*, що заповнюється психологом після тестування – на етапі первинної обробки одержаних результатів (*див. далі*).

Час виконання тесту необмежений, хоча досвід його проведення виявив, що обстежувані справляються з його ситуативними завданнями в діапазоні 25–35 хв.

Стимульний матеріал тесту

Інструкція для обстежуваних. Вам треба проаналізувати 20 ситуацій, у які Ви потрапляли чи можете потрапити, і вибрати найбільш прийнятний для Вас варіант виходу із п'яти запропонованих та занести його до бланку відповідей. Довго не розмірковуюйте, адже перша думка – найоб'єктивніша. Бажаємо насолоди від розумової роботи [див. Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 85–88].

Таблиця 3.1

**Бланк відповідей до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”
(за А.В. Фурман, О.Є. Фурман)**

Прізвище, ім'я _____
 Вік (років _____ Освіта _____
 Соціальний статус (професія) _____
 Ваша громадська діяльність _____
 Дата і місце обстеження _____

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20		
<i>А</i>																						<i>а</i>
<i>Б</i>																						<i>б</i>
<i>В</i>																						<i>в</i>
<i>Г</i>																						<i>г</i>
<i>Д</i>																						<i>д</i>
Бали																						Бали
Σ балів: К.К.																						
Σ балів: Ем.-М.К.																						
Σ балів: Пов.-В.К.																						
Σ балів: М.-Д.К.																						
Разом Σ балів або % ВО																						

Обробка і нормування результатів тестування. Тестування студентської та учнівської молоді проводилося нами у трьох регіонах України – західному (Тернопільський національний економічний університет), центральному (Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті) і південному (м. Одеса). Сукупно вибірка склала 200 осіб обох статей (з них – 98 осіб – це майбутні соціальні працівники). При цьому в групових обстеженнях брали участь студенти денної і заочної форм навчання – майбутні соціальні працівники, а також старшокласники. Кожен обстежуваний самостійно працював із стимульним матеріалом і бланком відповідей. Загалом *процедурна схема* кількісно-статистичної обробки одержаних результатів охоплювала три кроки діянь.

Перший крок. Здійснювалося кількісне підрахування суми первинних оцінок у балах кожного учасника тестування за ключем і заповнення нижньої

частини бланку відповідей, розмежовуючи кількість балів за кожним показником відповідальності та їх загальну суму як інтегральний показник відповідальності особистості.

Наявність ключа (див. *табл. 3.6*), що створений як періодичне чергування спочатку діагностованих компонентів відповідальності, а потім – кватерних груп прямих і непрямих оцінювань відповідей. Така подвійна інваріантність змін у побудові ключа до тесту природно виключає як ефект навчіння, так і можливість розшифрування обстежуваним самого ключа. Достатній інтервальний ряд оцінок (0, 1, 2, 3, 5) та чітка пропорційність між моделями проблемних ситуацій, що характеризують концептуально задані компоненти відповідальності, дають змогу одержувати первинні оцінки за кожним компонентом у діапазоні від 0 до 25 балів, а в сукупності – від 0 до 100. Все це створює низку зручностей при обробці первинних результатів тестування.

Для прикладу наведемо повністю заповнений обстежуваним бланк відповідей (*табл. 3.2*). *Алгоритм дій* соціального працівника тут такий:

1) спочатку він товстою лінією диференціює всі ситуації на п'ять груп, для того щоб полегшити підрахування „сірих” оцінок;

2) далі за ключем записує у рядок бали до всіх ситуацій;

3) потім виписує бали й підсумовує їх кількість за окремими компонентами відповідальності у такий спосіб:

К. К. – когнітивний компонент: ситуації за № 1, 5, 9, 13, 17;

Ем.-М. К. – емоційно-мотиваційний компонент: ситуації за № 2, 6, 10, 14, 18;

Пов.-В. К. – поведінково-вольовий компонент: за № 3, 7, 11, 15, 19;

М.-Д. К. – морально-духовний компонент: за № 4, 8, 12, 16, 20;

4) насамкінець підраховує загальну суму балів або % відповідальності особистості за стовідсотковою шкалою.

Таблиця 3.2

Бланк відповідей до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”

Прізвище, ім'я Мазур Ірина
 Вік (років) 19 Освіта незакінчена вища освіта (III курс ТНЕУ)
 Соціальний статус (професія) студент (соціальна робота)
 Ваша громадська діяльність _____
 Дата і місце обстеження 24.09.2017 р., м. Тернопіль,

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
<i>A</i>			x				x	x	x							x	x				<i>a</i>
<i>B</i>					x	x				x					x						<i>b</i>
<i>B</i>	x			x														x		x	<i>в</i>
<i>Г</i>		x												x					x		<i>г</i>
<i>Д</i>											x	x	x								<i>д</i>
Бали	2	3	0	2	3	3	5	5	0	1	5	5	0	1	3	5	0	2	3	2	Бали
Σ балів: К.К.		2+3+0+0+0=																		5	
Σ балів: Ем.-М.К.		3+3+1+1+2=																		10	
Σ балів: Пов.-В.К.		0+5+5+3+3=																		16	
Σ балів: М.-Д.К.		2+5+5+5+2=																		19	
Разом Σ балів або % ВО																				50	

Другий крок. Нормування результатів тестування, стандартизації тестових оцінок та створення класифікації показників відповідальності особистості (загальний і за кожним її компонентом), що дає змогу зіставляти отримані результати у різних обстежуваних.

Алгоритм дії тут був наступний:

1) спочатку дані 200 обстежених заносилися до таблиці за колонками “первинна оцінка в балах”, “частота первинної оцінки”, “сукупна частота первинної оцінки”, “процентилі” як ранжування первинних оцінок за стовідсотковою шкалою;

2) далі за стенойною шкалою визначалися рівні відповідальності особистості – від вкрай високого (абсолютна відповідальність) до вкрай низького (безвідповідальність);

3) потім кількісно визначені рівні заносилися до підсумкової кваліфікаційної таблиці, що фіксує не лише відповідні рівні та показники, а й види особистісної відповідальності (табл. 3.3).

4) насамкінець аналогічні процедурні дії реалізовувалися стосовно оцінок кожного із чотирьох компонентів відповідальності; у підсумку авторами одержана класифікація показників за компонентами відповідальності особистості (табл. 3.4), що дає змогу чітко визначати ступінь розвитку окремих складових цієї інтегральної особистісної риси людини.

Таблиця 3.3

**Класифікація показників відповідальності особистості
(вбірка 200 осіб, вересень-жовтень 2017 року)**

Види відповідальності особистості	Рівні відповідальності особистості	Показник відповідальності особистості (в балах)	% виявлення за стеною новою шкалою
I. Надвідповідальність	1. Вкрай високий	88+77	4
	2. Дуже високий	76+69	7
	3. Високий	68+63	12
II. Відповідальність	4. Вище середнього	62+57	17
	5. Середній	56+50	20
	6. Нижче середнього	49+43	17
III. Невідповідальність	7. Низький	42+37	12
	8. Дуже низький	36+31	7
	9. Вкрай низький (безвідповідальність)	30+22	4

Третій крок. Зважаючи на одержані кваліфікаційні показники, результати тестування кожного обстежуваного подавалися наочно у двох формах – графіка або дискограми. Причому усереднені дані в обох випадках фіксувалися штриховою лінією. Для прикладу наводимо психологічні профілі Олени С. (рис. 3.1), 18 років, студентки I курсу спеціальності «Соціальна робота» (м. Одеса).

Таблиця 3.4

**Класифікація показників за компонентами відповідальності особистості
(вибірка 200 осіб, вересень-жовтень 2017 р.)
(за А.В. Фурман, О.Є. Фурман)**

Рівні відповідальності особистості	Компоненти відповідальності особистості (показники в балах)			
	К. – когнітивний	Ем.-М. – емоційно-мотиваційний	Пов.-В. – поведінково-вольовий	М.-Д. – морально-духовний
1. Вкрай високий	23+18	25+22	25+22	25+23
2. Дуже високий	17+10	21+20	21+20	22+2
3. Високий	15+14	19+18	19+18	20+19
4. Вище середнього	13+12	17+16	17+16	18+17
5. Середній	11+10	15+13	15+14	16+15
6. Нижче середнього	9+8	12+11	13+12	14+13
7. Низький	7+6	10+9	11+10	12+11
8. Дуже низький	5+4	8+7	9+7	10+9
9. Вкрай низький	3+1	6+4	6+2	8+4

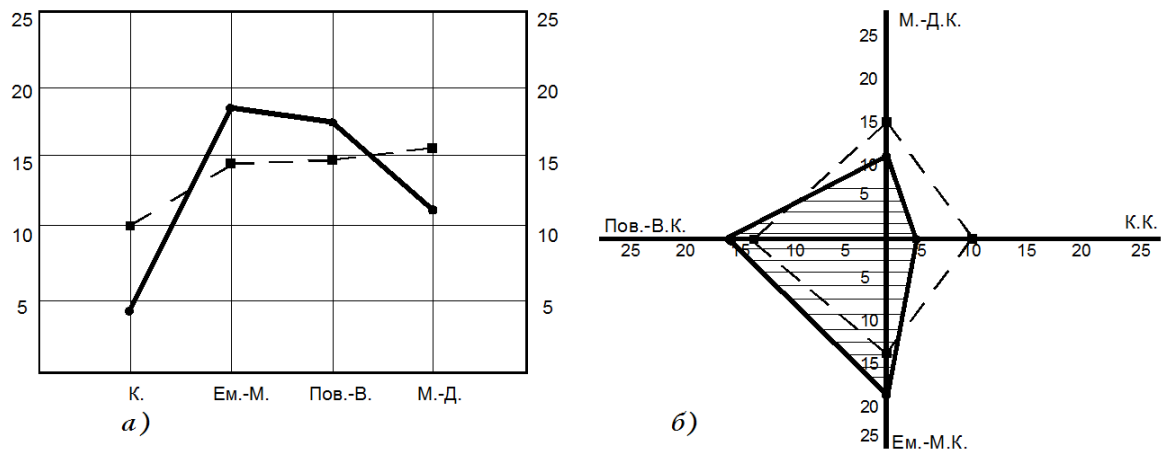

Рис. 3.1.
Психологічні профілі відповідальності студентки Олени С. (18 років, 19.09.2017 р.)

Отож об'єктом дослідження, що проведене нами у серпні-вересні 2017 року, стала молодь віком від 18 до 33 років, яка навчається у західному регіоні України (м. Тернопіль, молодь віком від 18 до 25 років), центральному (м. Запоріжжя, учні 10–11 класів) та південному (м. Одеса,

студенти 19–22 років). Вибір саме цієї категорії обстежуваних був зумовлений важливим етапом у житті молодого покоління, коли “людина не тільки оволодіває різними соціальними ролями, а й формує свої соціальні очікування, створює систему ціннісних орієнтації, інтересів, ідеалів, стає активним повноправним членом суспільства, а також спричинений віковими особливостями” [цит. за 11, с. 9]. Зокрема, для цього віку характерні юнацький романтизм і максималізм, неприйняття “дорослого” скептицизму, загострені пошуки сенсу життя, абстрактні уявлення про “повинно”, все це робить молодь благодатним середовищем для пропагандистського впливу. У період юності та молодості проявляється здатність людини “активно й свідомо брати участь у житті суспільства, прилучатися до соціальних норм громадянського життя, усвідомлювати своє місце серед інших” [30, с. 8]. У цей час виникає не лише бажання відповідально діяти, а й по-громадянськи самореалізовуватися.

Усереднені дані обстеження відповідальності молоді у трьох регіонах України (*табл. 3.5*) виявляють певні особливості як у рівнях загальної відповідальності студентів і старшокласників, так і в розвитку її окремих компонентів. Скажімо, дещо вищі показники відповідальності властиві юнакам і дівчатам західного регіону порівняно із центральним (+5,39% усереднених оцінок) й особливо із південним (+9,72%). Вочевидь близькість до Європи та її соціально-культурних, у т. ч. й освітніх, стандартів має позитивний вплив на формування загалу соціально зрілих особистостей. Тоді як графік усереднених результатів запорізьких ліцеїстів за першими трьома компонентами (когнітивний, емоційно-мотиваційний і поведінково-вольовий) майже повністю співпадає з ламаною статистичних норм, то за цими параметрами студенти південного регіону відстають від них (-1,1, -1,95, -1,61 балів відповідно), а західного – випереджають (+0,98, +0,99 і +1,18). Стосовно духовного потенціалу молоді з різних куточків України, то тут картина має дещо інший вигляд: найнижчий усереднений показник духовної

складової відповідальності мають юнаки і дівчата центрального регіону (14,01 балів), неістотно вищий – південного (14,37 балів) й помітно вищий – західного (16,25 балів).

Таблиця 3.5

Зведені результати обстеження студентів і старшокласників у різних регіонах України за тестом “Наскільки Ви відповідальна особистість?” (вересень-жовтень 2017 року, вибірка 200 осіб)

Регіони України, освітні заклади	Компоненти відповідальності: усереднені бали (має 25)				Усереднений коефіцієнт відповідальності особистості у % (має 100)
	Когнітивний	Емоційно-мотиваційний	Поведінково-вольовий	Морально-духовний	
Центральний: Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті (вибірка 100 осіб)	10,90	14,70	14,56	14,01	54,17
Південний:м. Одеса (вибірка 100 осіб)	9,80	12,75	12,92	14,37	49,84
Західний: Тернопільський національний економічний університет (вибірка 100 осіб)	11,88	15,69	15,74	16,25	59,56

Таблиця 3.6

Ключ до тесту “Наскільки відповідальна Ви особистість?”

Відповіді за номерами ситуацій 1–4, 9–12 і 17–20 оцінюються як непрямі за такою шкалою: а=0 балів, б=1, в=2, г=3, д=5 балів, а відповіді за номерами ситуацій 5–8, 13–16 оцінюються як прямі: а=5 балів, б=3, в=2, г=1, д=0 балів.

Ключ до тесту подаємо також у вигляді таблиці.

Варіанти відповідей	СИТУАЦІЇ																				Варіанти відповідей
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
<i>А</i>	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	<i>а</i>
<i>Б</i>	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	<i>б</i>
<i>В</i>	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	<i>в</i>
<i>Г</i>	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	3	<i>г</i>
<i>Д</i>	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	0	0	0	0	5	5	5	5	<i>д</i>

3.2. Емпіричне вивчення рівнів особистісної відповідальності

Особистісна відповідальність кожного з нас є наріжним каменем сьогодення та майбутнього у тому числі. Вона охоплює, з одного боку, правовий бік, а з іншого – моральний. Водночас проблема пошуку змісту і функцій далекосяжної особистісної відповідальності дає уявлення про непередбачувані її наслідки не тільки за умови тут-буття, а й за так-буття. Ця моральна якість, як висока форма активності людини, виникає у результаті інтеграції багатьох рис (причетності до свободи, співпереживання, самодисципліни і т. ін.). Саме вона підтримує готовність особистості соціального працівника вдосконалюватися і духовно розвиватися.

Серед загалу людей далекосяжна надвідповідальність є рідкістю (рис. 3.2.). Зазначені на рисунку рівні особистісної відповідальності О.Є. Фурман співвідносить із запропонованими видами відповідальності (див. табл. 3.3). Зокрема, *невідповідальність* охоплює такі особистісні рівні: вкрай низький (безвідповідальність – нижній межовий полюс), дуже низький, низький; *відповідальність* розмежовується на нижче середній, середній, вище середній; а *надвідповідальність* обіймає високий, дуже високий, вкрай високий (верхній межовий полюс) рівні. Далекосаяжний рівень особистісної відповідальності зіставляється із високим (а не дуже високим чи вкрай високим) видом надвідповідальності. Дуже високий і вкрай високий рівні – це своєрідна верхня межа “маятника”, що є певним відхиленням. Теж саме стосується і вкрай низької безвідповідальності. Тому останню поєднуємо із ситуативним рівнем, де все ж таки, мабуть, дуже рідко можлива, залежно від обставин, крихітна відповідальність, але це, сутнісно, безвідповідальність.

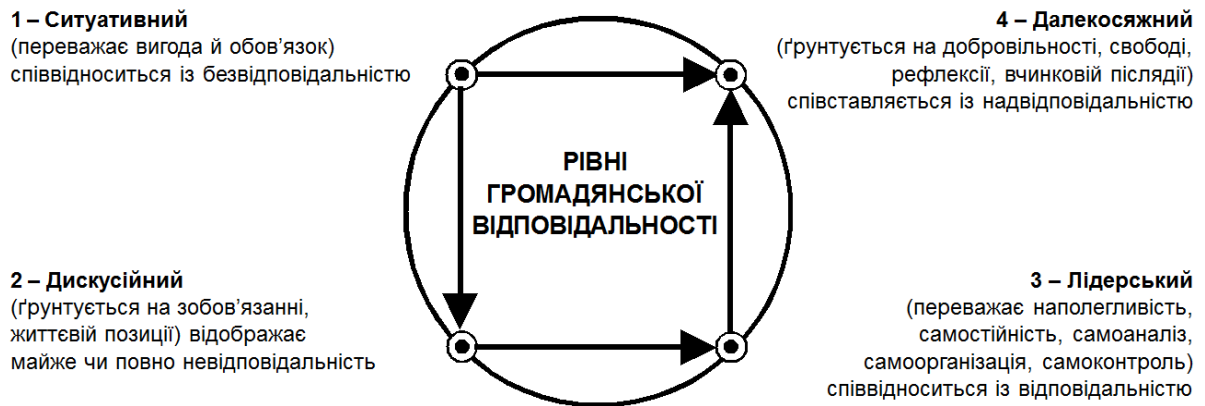

Рис. 3.2.

Рівні особистісної відповідальності соціальних працівників

Нинішні зміни, котрі відбуваються в суспільно-політичному житті нашої держави (започатковані різні реформи – економічна, правова, адміністративна, освітня та ін.), потребують формування високого рівня особистісної відповідальності молоді [2; 3]. Остання, як відомо, являє собою соціально-демографічну групу, яка переживає період становлення соціальної зрілості, їй властиві динамічність, творчість, активність, інтенсивні метаморфози в моральному дозріванні, адаптивність та ініціативність тощо. Тому цікаво і доцільно досліджувати саме цю категорію населення, оскільки вона з часом займатиме провідні позиції в управлінні життєдіяльністю соціуму, а також в майбутньому вирішуватиме проблеми державної вагомості. Це актуально ще й тому, що сьогодення молодь, яка працює в соціальній сфері, опинилася в соціально-економічній та духовній кризах, внаслідок котрої знецінюються загальнолюдські чесноти – почуття любові та відданості Батьківщині, національна гідність та милосердя. Зазначені зміни почасти деморалізують юне покоління, що обертається небезпекою для майбутнього України-держави.

У зв'язку з цим предметом нашого емпіричного дослідження стала молодь віком від 16 до 25 років. Для визначення рівнів її особистісної відповідальності ми скористалися методикою М.А. Осташева. За допомогою уже апробованої методики визначався головний критерій морально-духовної самосвідомості соціальних працівників – їхня соціальна відповідальність.

У процесі тестування взяла участь 51 особа. Дослідження проводилося в м. Запоріжжі, Одесі, Тернополі (табл. 3.7, 3.8, 3.9).

Таблиця 3.7

Результати обстеження учнів 10-го та 11-го класу в м. Запоріжжі (бажають оволодіти спеціальністю «Соціальна робота»), одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2017 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (має 120 б.)
			ДВ (має 40 б.)	ВС (має 40 б.)	ВІ (має 40 б.)	
1.	Ч	16	30	28	31	89
2.	Ж	16	26	20	11	57
3.	Ж	16	30	24	19	73
4.	Ч	17	22	19	24	65
5.	Ж	16	26	19	20	65
6.	Ж	16	24	23	25	72
7.	Ч	17	23	16	16	55
8.	Ж	16	19	22	24	65
9.	Ч	16	15	20	28	63
10.	Ж	16	19	15	24	58
11.	Ж	17	25	19	19	63
12.	Ч	16	24	17	25	66
13.	Ж	16	22	24	28	74
14.	Ч	17	27	16	12	55
15.	Ж	17	25	25	29	79
16.	Ж	17	22	23	22	67
17.	Ж	17	31	23	22	76
Загальна сума			410	353	379	1142
Середні значення			24,1	20,7	22,2	67,2

З допомогою даної методики вдалося: а) визначити такі рівні особистісної відповідальності: дисциплінарну відповідальність (ДВ),

відповідальність за себе (BC), відповідальність за інших у загальній справі (BI), а також б) відстежити динаміку становлення соціально зорієнтованої відповідальності загалом. Від рівня сформованості останньої, як відомо, залежить розв'язання багатьох проблем – як особистих, так і суспільних. Адже процес досягнення цілей, саморозвиток, самовдосконалення, обов'язок, активна життєва позиція, свобода тощо – це той важливий перелік процесів, у підґрунті яких знаходиться відповідальність, котра безпосередньо визначає успішне чи, навпаки, не ефективне проживання кожного у соціумі.

Таблиця 3.8

Результати обстеження студентів – майбутніх соціальних працівників IV і V курсу спеціальності «Соціальна робота» м. Одеса, одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2017 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (має 120 б.)
			ДВ (має 40 б.)	BC (має 40 б.)	BI (має 40 б.)	
1.	Ж	21	20	17	24	61
2.	Ж	21	28	23	26	77
3.	Ж	21	23	19	22	64
4.	Ж	21	26	17	23	66
5.	Ж	21	27	20	27	74
6.	Ж	23	23	22	18	63
7.	Ж	21	26	22	31	79
8.	Ч	21	27	20	24	71
9.	Ж	21	25	24	25	74
10.	Ж	22	25	25	26	76
11.	Ч	22	24	23	29	76
12.	Ж	23	26	19	27	72
13.	Ж	23	30	17	24	71
14.	Ж	24	24	24	18	66
15.	Ч	23	13	16	22	51
16.	Ж	22	34	32	28	94
17.	Ж	23	21	21	28	70
Загальна сума			422	361	422	1205
Середні значення			24,8	21,2	24,8	70,9

Результати обстеження виявили таку картину: найвищий рівень особистісної відповідальності мають студенти ТНЕУ (81,3 бали), а найнижчий – учні ліцею (67,2). Теж саме можна констатувати і за рівнями

відповідальності. Зокрема, найнижчі показники мають учні ліцею (ДВ – 24,1; ВС – 20,7; ВІ – 22,2), середні – студенти м. Одеси (ДВ – 24,8; ВС – 21,2; ВІ – 24,8), а найвищі – м. Тернополя (ДВ – 29,0; ВС – 27,0; ВІ – 25,3). Крім того, із усіх рівнів (див. табл. 3.7, 3.8, 3.9), найвищі показники має рівень дисциплінарної відповідальності, а найнижчі – відповідальність за себе (табл. 3.7, 3.8). Водночас у ліцеїстів і студентів відповідальність за іншого (ВІ) більша, ніж за себе (ВС).

Таблиця 3.9

Результати обстеження студентів – майбутніх соціальних працівників IV і V курсу спеціальності «Соціальна робота» м. Тернопіль, одержані за опитувальником М.А. Осташева (вибірка 17 осіб, квітень 2017 року)

№ п/п	Стать	Вік (у роках)	Рівні відповідальності в балах			Загальний рівень громадянської відповідальності в балах (має 120 б.)
			ДВ (має 40 б.)	ВС (має 40 б.)	ВІ (має 40 б.)	
1.	Ж	28	30	22	27	79
2.	Ж	33	26	23	27	76
3.	Ч	29	19	24	21	64
4.	Ж	32	30	26	23	79
5.	Ж	29	29	28	29	86
6.	Ж	30	33	24	28	85
7.	Ж	35	22	30	27	79
8.	Ч	31	34	33	24	91
9.	Ч	33	29	29	27	85
10.	Ж	29	27	25	21	73
11.	Ж	33	33	25	28	86
12.	Ч	32	29	23	24	76
13.	Ж	31	32	30	28	90
14.	Ч	28	30	28	22	80
15.	Ж	32	33	30	22	85
16.	Ж	29	33	33	28	94
17.	Ж	26	25	26	24	75
Загальна сума			494	459	430	1383
Середні значення			29,0	27,0	25,3	81,3

Висновки до розділу 3

1. Відповідальність у загальному розумінні цього слова відображає не лише причетність до самостійності, чесності, наполегливості, обов'язку, дисципліни, а й головно до свободи. Усе це ставить відповідальність у центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки. Отож важливого значення набуває особистісна відповідальність кожного за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від нашої життєвої позиції і тих соціально-політичних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі.

2. Емпіричне дослідження дозволило підтвердити гіпотезу, яка стосується психологічної сутності особистісної відповідальності як основи відповідальної поведінки. Виявлено види та рівні відповідальної поведінки соціальних працівників і ставлення ними до обов'язків, завдань, доручень тощо. Методологічною основою дослідження є концепція психологічної відповідальності К. Муздибаєва, концепція відповідальної поведінки М. Савчина, теорія відповідальності К.О. Абульханової-Славської, а також чотирикомпонентна структура відповідальності, запропонована О.Є. Фурман, на основі якої створений авторкою тест «Наскільки відповідальна Ви особистість?», що послужив підґрунтям як теоретичних, так і експериментальних розвідок.

ВИСНОВКИ

1. Демократичне, правове, соціально зорієнтоване суспільство може бути побудоване тільки відповідальними громадянами, коли кожен перед іншими, собою і Богом звітує про свої повсякденні думки, переживання, наміри, поведінку, діяльність, учинки. Однак, крім такої суто індивідуальної відповідальності, досконалий етнонаціональний соціум вимагає також групової та колективної, у тому числі й організаційної чи корпоративної, відповідальності. І це вочевидь найбільше стосується державних структур, приватних корпорацій, сім'ї як соціального інституту і малої групи, партій та інших громадських організацій і рухів. Адже від того, наскільки реально відповідальними будуть їхні керманічі, керівники та головні діючі особи, й залежить у підсумку новітній історичний поступ України від посттоталітаризму до когорти високорозвинених країн світу.

2. У науковій літературі розглядається широке коло питань, пов'язаних із визначенням параметрів відповідальної поведінки, шляхів і засобів виховання відповідального ставлення до певної діяльності, виділенням механізмів формування відповідальності. Західними авторами проблема формування відповідальності вивчається в рамках морального розвитку особистості, причому виділяються певні взаємозалежні етапи формування моральної свідомості, а отже, й відповідальності (Ж. Піаже, Л. Колберг). У рамках іншого напрямку дослідників цікавлять питання про фактори, умови, що впливають на процес атрибуції відповідальності і т.п. (Ф. Хелдер та ін.).

3. У вітчизняній соціогуманітаристиці виділяються три напрямки в дослідженні особистісної відповідальності. Один напрямок висвітлює проблему виховання відповідальності на різних вікових етапах. Мова йде про умови, фактори, прийоми, що впливають на виховання цієї якості

особистості (І. Бех, Ж. Завадська, Л. Ітельсон, К. Клімова, А. Колесова, Т. Морозкіна, К. Мурай, В. Пискун, Н. Румянцева, Л. Славіна, Ю. Сокольніков, Л. Татомир, Л. Шевченко).

4. У роботах іншого напрямку особистісна відповідальність розглядається як феномен міжособистісних відносин у груповій діяльності (В. Агеєв, Л. Сухінська). Третій напрямок представлено у працях, в яких досліджується проблема формування відповідальності в конкретному виді діяльності, і зокрема у трудовій (Т. Гаєва, Л. Коршунова, К. Муздибаєв, А. Слобідський і ін.).

5. Підґрунтям соціально-психологічного аналізу відповідальності є розгляд цієї проблеми у філософсько-психологічній літературі, де вона аналізується як поняття, що обґрунтовує об'єктивний, історично-конкретний характер стосунків між особистістю, групою, суспільством. Відповідальність на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної науки постає у чотирьох теоретичних вимірах як: а) соціокультурне явище, б) категорія соціогуманітаристики, в) інтегральна особистісна риса та г) принцип життєдіяльності людини і людства загалом.

6. Незважаючи на те, що питання відповідальності особистості широко обговорюються як у філософській, так і в психологічній літературі, проблема формування відповідальності не має ще достатнього теоретико-методологічного обґрунтування. Тому в психологічній науці виділяється декілька напрямів вивчення відповідальності, між якими існує чимало суперечностей. Зокрема, відповідальність розглядається як якість особистості (І. Бех, Т. Гаєва, А. Лопуховська), як смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості (М. Савчин), як ставлення особистості (Т. Морозкіна, А. Растігаєв). Деякі автори визначають почуття відповідальності як соціальну настанову особистості на добровільне прийняття необхідних суспільних вимог і зобов'язань, схильність дотримуватися загальноприйнятих у певному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та

готовність відповідати за свої дії (С. Анісімов, К. Муздибаєв, А. Ореховський). Інші розглядають відповідальність як інтегративну властивість особистості, яка виникає в результаті синтезу всіх її моральних якостей.

7. Відповідальність є характеристикою будь-яких відносин, в яких реально перебувають люди, і стосується різних аспектів їх діяльності. Тому в сучасних наукових дослідженнях вона розглядається комплексно і є однією з актуальних проблем філософії, етики, соціології, психології, педагогіки, екології, політології та інших наук.

8. Відповідальність як інтегральна якість особистості соціального працівника має складну структуру. Психологічно вона визначається як внутрішньою, так і зовнішньою структурою. Внутрішня структура особистісної відповідальності соціального працівника охоплює такі компоненти: 1) когнітивний: оцінювання себе як суб'єкта відповідальної поведінки, інтелектуальне забезпечення самореалізаційної функції, у т.ч. вольових дій; 2) емоційно-мотиваційний: відповідні психічні стани, переживання, почуття, котрі виникають під впливом ставлення до прийнятих у мікросередовищі етичних норм, принципів, потреб, інтересів, готовності до певної лінії поведінки; 3) поведінково-вольовий: сукупність дій, учинків, завдяки яким у зовнішньому або внутрішньому плані особа реалізує предмет відповідальності чи добирає засоби цієї поведінкової та вчинкової реалізації; 4) морально-духовний: внутрішня свобода, продуктивне вірування, високі ідеали та ідеї, еталонні вчинки добра, краси, відданості, справедливості, любові тощо.

9. Зовнішня структура відповідальності складається з трьох елементів: а) суб'єкта (хто відповідає), б) об'єкта (за що відповідає) й в) інстанції (перед ким відповідає). У ролі суб'єкта може бути особа, колектив, велика чи глобальна спільнота, чия індивідуальна, групова чи масова діяльність підлягає оцінці. Суб'єкт несе відповідальність за об'єкт, тобто за те, що покладене на нього чи прийняте ним для виконання. Тут мовиться як про

суспільне волевиявлення, котре виражене у формі соціальних норм і рольових функцій, так і про схильність особи усвідомлювати джерело керівництва своїм життям переважно у зовнішньому довкіллі чи у самому собі.

10. Чим більш очевидний для усупільненого суб'єкта зміст його повсякдення, тим більш відповідальними та моральними є його вчинки, професійна діяльність. Із зв'язку суб'єкта та об'єкта відповідальності постає часова розгортка аспектів цього феномена у діяльності соцпрацівника: а) його відповідальність за зроблену дію – ретроспективний аспект; б) відповідальність за те, що необхідно зробити під час взаємодії з клієнтом – перспективний аспект; в) відповідальність “тут і тепер” або за дану конкретну мить життя – сьогочасний аспект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода // Вопросы философии. – 1992. – №8. – С. 146–157.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мир, 1991. – 299 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
4. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2. – С. 16–26.
5. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
6. Баранова С.В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості // Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бохонкова Ю.О., Вереіна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: Монографія / За заг. ред. Третьяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – С 49–96.
7. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
8. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання // Початкова школа. – 1994. – №9–10.- С 4-8.
9. Боришевский М.Й. Теоретические основы самосознания // Психологические особенности самосознания подростка. – К.: НИИ психологии УССР, 1980. – С. 5–34.
10. Боришевський М.Й. Розвиток саморегуляції поведінки школярів: Дис... докт. психол. наук: 19.00.07. – К, 1992. – 77 с.
11. Браун С. Бог, Творение и инструменты для жизни / Пер. с англ. – К.: София, 2004. – 384 с.
12. Браун С. Совершенствование души : Пер. с англ. – К.: София, 2004. – 352 с.

13. Брокманн М. Теологические размышления по поводу понятия “ответственность” // Вестник гуманитарного института. – Вып. 2. – Владивосток: Издательство ДВГМА, 2001. – 204 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.; іл.
15. Виндельбанд В. О свободе воли. – М.: АСТ, 2000. – 208 с.
16. Гаевая Т.Г. Моральная ответственность как качество личности: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 1984. – 18 с.
17. Голина І.В., Кияшко Л.О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб’єкта політичного життя // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – №771. – Серія: Психологія. – Вип. 38. – 2007. – С. 54–58.
18. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – С. 65–74.
19. Гуменюк О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 10–13.
20. Гуменюк О. Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді // Психологія і суспільство. – 2008. – №4. – С. 92–98.
21. Гуменюк О.Є. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 81–92.
22. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навч. посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
23. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи “за” // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 4–9.

24. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Дементий Людмила Ивановна. – М., 2005. – 375 с.
25. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
26. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
27. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
28. Завадская Ж.Е., Шевченко Л.В. Воспитание ответственности у старшеклассников. – Минск, 1981. – 152 с.
29. Завгородня Т. Свобода вибору і відповідальність як ціннісні орієнтири майбутнього педагога // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 8–12.
30. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993. – 270 с.
31. Интернет-ресурсы: свобода или справедливость? Лучше ответственность!
32. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
33. Климова К.А. О формировании ответственности у детей 6–7 лет // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М.: Наука, 1968. – С. 328–353.
34. Козловски П. Культура постмодерна. – М., 1997. – 341 с.
35. Колесов Д.В. Целостность и целеполагание. Феномен “тупикового успеха” // Мир психологии. – 2004. – №4. – С. 70–78.
36. Комісаров В. Громадянське суспільство: виднокола істини чи форма політичної маніпуляції // Психологія і суспільство. – 2007. – №1. – С. 81–85.

37. Коршунова Л.Е. Формирование ответственного отношения личности к труду в производственном коллективе // Роль трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся. – Л., 1975. – Ч. 2. – С. 154–165.
38. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
39. Кочаран І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 17 (20). – С. 90–98.
40. Ксенофонов В.И. Духовность как экзистенциальная проблема // Философские науки. – 1991. – №12. – С. 48–49.
41. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психологический журнал. – 1997. – Т.18, №1. – С. 27–34.
42. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С. 76–88.
43. Кузьмина Е.И. Психология свободы: теория и практика. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.
44. Кьеркегор С. Страх и трепет. / Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
45. Лапин Н.И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 41–49.
46. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М., 1993. – 88 с.
47. Люшер М. Сигналы личности. Ролевые формы и их мотивы. – Воронеж: НПО “Модек”, 1993. – 160 с.
48. Майерс Д. Социальная психология // Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.
49. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.

50. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. – М.: Наука, 1988. – 200 с.
51. Никифоров А.Л. Выступление в дискуссии // Исторические типы рациональности. – М., 1995. – Т.1. – С. 345.
52. Огренич Н.М. Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт. – Миколаїв: ОІППО, 2005. – 144 с.
53. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъективной активности // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 18–25.
54. Пантюк Т. Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 65–68.
55. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М.Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
56. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 420 с.
57. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
58. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
59. Рагозін М.П. Демократія від А до Я: словник-довідник. – Донецьк: Донбас, 2002. – 203 с.
60. Растигеев П.П. Социально-психологические основы ответственности: Автореф. дисс... канд. филос. наук. – Л., 1971. – 13 с.
61. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: АНП РСФСР, 1946. – 704 с.
62. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 360.

63. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–385.
64. Савчин М.В. В.О. Сухомлинський про психологію відповідальності дитини // В.О. Сухомлинський і сучасність: Наук.-метод. зб. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 96–100.
65. Савчин М.В. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій // Зб. наук. праць: філософія, психологія, соціологія. – Івано-Франківськ: Плай Прикарпатського ун-ту. – 1998. – Вип. 3. – С. 67–75.
66. Савчин М.В. Відповідальність та ініціатива у політиці // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матеріали Всеукр. наук. конф. – К, 1995. – С. 238–241.
67. Савчин М.В. Відповідальність як соціально-психологічна якість людини: принципова схема функціонування // Гуманізм. Людина. Свобода: Тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич, 1991. – С. 196–198.
68. Савчин М.В. Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту: Матеріали науково-практ. конф. – Трускавець, 1995. – С. 224–225.
69. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – К: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
70. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : Монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
71. Сартр Ж.П. Стена: Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1992. – 480 с.
72. Свечаревська В. Аспекти вивчення відповідальності як теоретичного конструкта // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 27–30.

- 73.Свечаревська В. Відповідальність як предмет психологічного пізнання // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 93 – 99.
- 74.Свечаревська В. Проблема психологічної структури відповідальності особистості // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 6. – С. 33 – 38.
- 75.Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления. – Запорожье, 1992. – 240 с.
- 76.Сидорова Т.Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56–62.
- 77.Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 32 с.
- 78.Соловьев В.С. Философская публицистика // Соч. в двух том. – Т.1. – М.: Правда, 1989. – 687 с.
- 79.Татаурова Г.П. Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2007. – 21 с.
- 80.Татенко В.О. Вчинок в онтологічному вимірі // Основи психології / За загал. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 665 с.
- 81.Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 14. – С 47–50.
- 82.Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О., Тереніна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: Монографія / За заг. ред. Третьяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – 352 с.
- 83.Уайтхед А. Избранные работы по философии. Персанае. – М.: Прогресс, 1980. – 717 с.
- 84.Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1986. – 798 с.
- 85.Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 376 с.
- 86.Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.

87. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. Гл.6. Свобода, детерминизм, альтернативность // Филос. науки. – 1990. – №8. – С. 85–95.
88. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1990. – 430 с.
89. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
90. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
91. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
92. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” // Психологический журнал. – 1995. – Т.15, №2. – С. 5–17.
93. Шопенгауэр А. Свобода и нравственность / Общ. ред., Сост. вступ. ст. А.А. Гусейнова и А.П. Скрыпкина. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
94. Юнг КГ. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1993. – 310 с.
95. Garrison, G. W. Greene’s dialectics of freedom and Dewey’s naturalistic existential metaphysics // Educational Theory. – 1990. – V.40. – No.2
96. Maslow, A. H. The Father Reaches of Human Nature. – New York, 1971.
97. Schultz, D. P. Growth Psychology Models of the Healthy Personality. – New York etc., 1977.